

SARIGÚL BAHADIROVA

(1944)

Jazıwshı hám ilimpaz Sarıgúl Bahadırova 1944-jılı Qaraózek rayonında tuwılǵan. Awıllıq orta mektepti 1962-jılı tamamlap, Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutına oqıwǵa kiredi.

1967—70-jılları Tashkentte Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń aspiranturasında oqıdı hám 1970-jılı «Házirgi qaraqalpaq gúrrińleri» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Sonnan baslap ol Ózbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, bólim baslıǵı lawazımlarında isledi.

Sarıgúl Bahadırova 1985-jılı «Folklor hám qaraqalpaq sovet prozası» degen temada doktorlıq dissertaciya jumısın jaqladı. 1991-jıldan 2009-jılǵa shekem N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutınıń direktorı lawazımında isledi, házir húrmetli dem alısta.

Ol 1996-jıldan baslap Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Sarıgúl Bahadırova «Hayallar» (1973), «Ómir sabaǵı» (1980), «Táǵdır» (1981—1989), «Keshikken soldat» (1982) povest hám romanlardıń, sonday-aq, bir qatar «Anama xat», «Bala — beldiń dimarı», «Aǵayın» hám t.b. gúrrińlerdiń avtorı.

S. Bahadırovanıń «Roman hám dáwir» (1978), «Folklor hám qaraqalpaq sovet prozası» (1984), «Kitabi dedem Qorqıt», «Qoblan», «Edige» hám «Házirgi ádebiyat haqqında oylar» (1992) atlı ilimiy miynetleri bar.

Sarıgúl Bahadırova Beruniy atındaǵı Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik sıylıǵınıń laureatı.

XX ásirdiń 60—70-jılları qaraqalpaq ádebiyatında kórkem shıǵarmalar jazatuǵın hám sonıń menen birge, ilimiy-izertlew jumısların alıp baratuǵın kórkem sóz sheberleri dóretiwshilik maydanǵa keldi. Sarıgúl Bahadırovanı solardıń biri sıpatında atap kórsetiwge boladı. Bul qubılıs qaraqalpaq milliy ádebiyatın-

dağı jeke ózine tán ózgeshelik bolıp esaplanadı. Usı ózgeshelikke iye S. Bahadırova qaraqalpaq prozasında áhmiyetli máselelerdi kóterip, quramalı obrazlardı jasap, milliy ádebiyattı aytarlıqtay jetiskenliklerge eristirdi.

Jazıwshı Sarıgúl Bahadırova óz dóretiwshiligin dáslep gúrrińlerden basladı. Avtordıń gúrrińleri turmıstağı ápiwayı waqıyalardan úlken ideyalıq juwmaq shıǵarıwı menen ajıralıp turadı.

Onıń «Anama xat» gúrrińinde (1965) kollektivlestiriw dáwirińniń tragediyalıq aqıbetleri súwretlenedi.

Bul gúrrińde qızdıń anası menen sırlasıwı formasında, yaǵnıy onıń anasınan keshirim sorap jazǵan xatı arqalı bir shańaraqtıń táǵdiri bayan etiledi. Qızdıń ákesi jala menen qamalıp ketedi, qız anası menen ekewi qaladı.

Mine, usı waqıtta kórgen qıyınshılıqların, óziniń júrek sezimlerin qız anasına xat formasında jazıp sırlasadı. Qız ózi erjetkenen keyin anasın túsiniw, onnan keshirim soraydı.

Shańaraq, ana hám perzent arasındaǵı qarım-qatnaslar jazıwshınıń «Bala — beldiń dimarı» gúrrińinde qoyılǵan másele. Bul gúrrińde psixologizm júdá kúshli. Turmıs qurıp, bardamlı jerge kelin bolıp túsken nashar óz tórkinine qıdırıp keledi. Tórkininen úyine qayıp baratırǵan ol jolda izinen birewdiń baqırıp-shaqırǵanın esitti. Toqtap qarasa, sheńgellerdiń arasınan jer qurtınday qıbırılǵan bir balanı kóredi. Topıraqqa bólengen balanı ol tanımadı. Bala oǵan kelip «Meni tuwǵan sen be?» dep soradı hám Aysha lal bolıp qaldı.

Balanı eplep aldap qaytarsa da, onıń adımı atılmay, tap izge júrip baratırǵanday sezildi¹.

Gúrriń kólemi boyınsha qısqa bolıwına qaramastan, mazmunı tereń, turmıstaǵı áhmiyetli máseleler, kórkem ádebiyattaǵı oraylıq temalardıń biri — ádep-ikramlılıq mashqalasıń súwretleydi.

Bala ata-anasız óspew kerek, degen ideya jazıwshınıń «Ráwshan» atlı gúrrińde de dawam ettiriledi. Muhabbat hám bala, bir-birewdi túsiniw jasaw — bul shańaraqtıń haqıyqıy baxtı, degen juwmaq jasalınadı bul gúrrińde.

¹С. Бахадырова. Турмыс сабағы. — Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1982. — 15-бет.

Sonday-aq, satqınlıq, eki júzlilik sıyaqlı turmısımızda ushıra-sıp turatuǵın hádiyseler de onıń prozasında sáwleleniwın taptı.

Mine, usı turmıslıq waqıya S. Bahadırovanıń «Aǵayın» atlı gúrrińiniń teması. Narımbet ǵarrı inisiniń basshı bolıwın esitkennen, onı keledi dep bir qoydı soyıp, tayarlıq kóredi. Tap usı waqıtta májilis kelesi háptege qaldırılǵanlıǵı, Nasırdıń jumıstan shıqqanlıǵı haqqında ǵáp taraydı.

— Pax, táwir bolǵan eken shıqqanı, atańa nálettiń balasınan kúyip edim, — deydi tislenip.

— Aǵayın emes pe? — degen birewdiń sorawı da onı ózine keltirmeydi.

— Qayaqtıń aǵayını, ol bolsa qıpshaq, men bolsam qaramoyın, úsh qaynatqanda sorpamız qosılmaydı. Qañǵıp júrgen jerinen men edim ákelgen, biziń úydiń juwındısı menen adam boldı. Sol jaqsılıqtı bildi me, toydırǵannıń saqalına, dep ketti...

Ózim de bir nárseni bilemen-aw, aqıyrın bersin dep júr edim, mine, aytqanıw keldi, — dep bilgishsinip mardıyınqırap qoydı. Bunnan keyin de ol kóp nárselerdi aytıp ishindegi debdiwin shıǵarmaqshı bolıp edi, jaǵdaydan paydalanıp xabarshı jigit óziniń bólinip qalǵan sóziniń izin jalǵadı.

— Birotala jumıstan bosǵan emes, buringı ornınan kóterilipti. — barlıq gelle Narımbetke burıldı. Narımbettiń esine úyindegi tayarlıq tústi me, ya qaraǵan kózlerden tartındı ma, kópshilikten sıtılıp sırtqa qaray adım attı.

— Bul ret kelmese, endigi ret keler. — Ózinshe álle bir nárselerdi gúbirleniwi menen dalaǵa shıǵıp ketti. Onıń bul gúbirleniwi endi, álbette, jamanlaw emes ekenligi hámmege túsiniikli edi».

Bul mısaldan kórinip turǵanıday, paydası tiymegen aǵayındı, tap tuwısqan inisi bolıwına qaramastan, jamanlaytuǵın unamsız tip — satıralıq obraz Narımbet jeterli dárejede isenimli jasalǵan.

Jazıwshı S. Bahadırovanıń dóretiwshiligi tematikalıq keńligi menen de ózgeshelenip turadı. Avtordıń gúrrińleri, povest hám romanlarında házirgi dáwir adamlarınıń quramalı ómirden aljaspawı máseleleri de ózekli tema etip alınadı. Bul máselede jazıwshınıń «Hayallar» povesti ádewir itibarǵa ılayıq.

Duris, 70-jıllardaǵı muhabbat temasında jazılǵan kópshilik povestlerde sátsiz muhabbat temasınıń sátsiz sáwlelendirgeni haqıyqatlıq. Biraq, S. Bahadırova usı sátsiz muhabbat temasın

sáwlelendirip-aq 70-jıllar prozasında («Hayallar», 1973) sátlı jazılğan povest dóretti. Povestte muhabbattıń qúdireti, onıń tu-raqlılıǵı, awıl qızı Ziywardıń obrazında ashıladı. Ziywar qaladan kelgen xabarshı jigit Yaqıptı súyip qaladı. Biraq, ekewiniń qosıl-maqshı niyeti menen aradaǵı kelisimdi jeńil tábiyatlı Xanzada buzadı.

Xanzadanıń kúyewi urısta qaytı bolǵan. Ol endi biyeshiniń pátiya oqılıp, atastırılıp qoyǵan súyiklisi Yaqıp penen qashıp ketedi. Bul waqıyaǵa Ziywardıń isengisi kelmeydi. Sebebi, ol Yaqıptı shın júreктен súyedi, endi qızdın júreginde bir túyin payda boladı. Bul Yaqıptıń onı súygenligi, yamasa onı aldap ketkenligi. Qız qanday jaǵdayda da súygen jigiti Yaqıptı umıta almaydı. Haqıyqatında da, Yaqıp Ziywardı aldamaǵan eken. Ol qızǵa qaytıp keledi. «Men sensiz jasay almayman. Meyli, meni islegen jinayatım ushın ur, óltir, endi ketpeymen!» Mine, bul Ziywardı bir waqıtları shın júreginen súygen Yaqıptıń sózi.

Usı waqıyadan soń ǵana «Meni heshkim jaqsı kórmegey, men de heshkimdi súymegeymen» dep muhabbat degenniń bar ekenligine gúman keltirip júrgen Ziywar adam balasında bul sezimniń bar ekenligine isenedi. Biraq, qaytqan kewil jibimeydi. Ol endi Yaqıptı súye almas edi.

Avtor bul arqalı hadal muhabbattı, joqarı adamgershilikti, morallıq hám ruxıy tazalıqtı tastıyıqlaydı.

Shayır I. Yusupov povesttiń bul sıpatları haqqında «...oqıw-shıǵa óz sırın búkpey aytı alatıǵın lirik qaharmanı bar. Bul shıǵarmanı oqıǵanımda, Sh. Aytmatov dóretken «Jamila» povestin Luy Arogonniń «Bul muhabbat poeması» dep maqtaǵanı esime tústi» dep jazadı. Haqıyqatında da, bizdi shıǵarmadaǵı lirik qaharmanıń sezimleri, muhabbatı, turmıs tuwralı jaqsı tolǵanısları qızıqtıradı.

«Súyeseń be dep soray görme. Bul meniń muhabbatımnıń namısına tiyedi. Qosıqshıdan qosıq aytı alasań ba, dep sorama, bul olardıń arına tiyedi».

Bul, álbette, hár bir shın muhabbat iyesiniń sózi. S. Bahadırova óz qaharmanlarındaǵı, mine, usınday sezimlerdi oqıw-shıǵa tásirli túrde hám lirik planda jetkerip bere aladı. Waqıya Ziywardıń tilinen beriledi.

Povestte urıstan sońǵı dáwirdegi xalqımızdıń turmısı, úrp-ádeti real sáwlesin tabadı. Solardıń biri — xalqımızdıń toylarda baqsı ayttırıw, nama alıs w dástúri. Bul kóp waqıtlardan berli kiyatırǵan unamlı dástúrlerdiń biri. Biraq, tilekke qarsı, dástúrlerdiń bárin unamlı dep qabıl ete beriwge bolmaydı. Usıǵan baylanıslı shıǵarmada jáne bir mashqala ortaǵa qoyıladı. Bul eskiliktiń qaldıǵı — ruwshılıqtı pash etiw máselesi.

Povestte «Brigadir kútá ruwshıl, arshıl adam edi» dep kórsetiledi. Onıń toyda jigitler menen nama alıs qan awılınıń qızkelinsheklerin attıń aldına salıp aydap ketiwi de, Xanzadaǵa ruwdıń abroyın túsirdiń dep urısıwı da brigadirdiń ruwshılıq qásiyetlerinen kelip shıǵadı. Bir jaǵınan Xanzadanıń Yaqıp penen qashıp ketip, konflikttiń shiyelenisiwinde de brigadirdiń usı sózleri, onıń usı qásiyetleri sebepshi boladı.

S.Bahadırovanıń «Urıstan soń», («Keshikken soldat» «Ámiw-dárya», №3, 1977) povestinde muhabbat teması urıs dáwiriniń haqıyqatlıǵın kórsetiw arqalı ashıladı. Biraq, bul povestte baslı tema muhabbat emes, ekinshi jer júzlik urıstıń urıs hám urıstan sońǵı dáwirlerde adamlar, sonıń ishinde, hayal-qızlar táǵdirine tásir etken úlken unamsız illetleri, kópshilik hayal-qızlarımızdıń analıq, hayallıq baxtınan ayırılıw tragediyası povesttiń bas qaharmanı Aysulıw hám Arıwxan, Nábiyra usaǵan hayal-qızlar obrazları arqalı isenimli sáwlelendirip berilgen.

Analıq baxıt, hayallardıń mudamı gózzal jaratılıs bolıp qalıw máselesi S.Bahadırovanıń «Tumaris hám Kir» povestinde tariyx sabaqları arqalı bunnan da kórkem hám isenimli etip berilgen.

Duris, qaraqalpaq ádebiyatında Tumaris obrazı I.Yusupov, G.Dáwletova, H.Ótemuratovanıń poema hám romanlarında da jaratılǵan. Biraq, bul shıǵarmalarda kóbirek jawıngerlik, hayal-qızlarımızdıń mártlik, qaharmanlıq sıpatları ulıǵlangan bolsa, S.Bahadırovanıń atı atalǵan povestinde bul sıpatlardan da góri onıń hám ana hám hayal sıpatında júrek dúrsiline kóbirek dıqqat awdarılǵan.

S.Bahadırova povestte Tumaristi mártlik güreslerin, jurıt basqarıwındaǵı ádilligin, alıp barǵan iygiliqli islerin biykarlamaǵan haldı birinshi gezekte onı hayal patsha sıpatında emes, hayal Ana patsha sıpatında kórsetiwge háreket etken. Bul shıǵarmanıń baslı jetilissenlikleriniń biri de, mine, usı sıpatı menen belgisinde.

Haqiqatında da, biziń eramızǵa shekemgi VI ásirde Iran shaqları (Axmeniyler) Orta Aziyanıń kópshilik jerlerin basıp alǵanlıǵı málim. Kirge qarsı sak-massagetler azatlıq ushın gúresken. Kirdiń áskerleri jeńilip, ózi urıs maydanında óltiriledi. Usı waqıya tiykarında dóregen «Tumaris» qaharmanlıq eposı biziń dáwirimizge kelip jetpegen. Epostıń mazmunı grek tariyxshısı Gerodottıń «Tariyx kitabı»nda gúrriń etilgen. Bul qaharmanlıq ápsananıń tariyxqa qatnası haqqında belgili alımlar S.P.Tolstov, Ya.Gulamovlar hám ózbek ádebiyatshı alımı N.Mallaev birinshilerden bolıp pikir bildiredi hám «Tumaris eposı Orta Aziya xalıqlarınıń shet el basqınshılarına qarsı alıp barǵan márdana gúresiniń kórkem sáwlesi» — dep jazadı.

Haslında, jazıwshı S.Bahadırova «Tumaris hám Kir» povesti- niń keń epikalıq syujetine qol urmastan burın tariyxıy hám ápsanalıq dáreklerdi tereń úyrengenligi hám óz ilham elegenden qayta ótkerip uzaq ótmish waqıyalarına jan endirip, búgingi kitap oqıwshısına dóretiwshilik penen kórkemlep jetkerip bergenligi sezilip turadı.

Povesttiń temasınan kórinip turǵanıday, jazıwshı barlıq waqıyanı baslı qaharmanlar Tumaris hám Kir átirapına jámlep beriwge umılǵan. Yaǵnıy, povestte oraylıq figura esaplangan massagetler patshası Tumaristiń mártlik isleri menen bahadırlıǵı, analıq mehir-muhabbatı qarısıp sintezlenip súwretlense, al, onıń qarsılası Kirdiń basqınshılıq háreketleri menen hiylekerligi parallel ráwishte ashıladı. Povest waqıyaları birneshe bólimlerge bólinip kóbirek avtor tilinen epikalıq usılda bayanlangan. Avtor hárbir bólimge ótpesten aldın ertedegi Avesto esteliginen hám xalıq ańız-ápsanalarınan alınǵan ibratlı hám danalıq sózlerden epigraf sıpatında paydalanıp barǵan. Bul usıl, álbette, povest waqıyalarınıń awızeki hám jazba materiallarǵa oǵada bay ekenligin ańlatadı. Povesttegi awızeki hám tariyxıy jazba dáreklerden alınǵan ayırım syujetler menen detallardıń tariyxıy dáwir qaharmanlarınıń xarakterin ashıwda járdemshi xızmet etkenligin kóremiz, jáne de jazıwshı povesttiń ayırım orınlarında Tumaris hám Kir haqqındaǵı waqıyalarǵa lirikalıq sheginis jasap — Siriya táñiri Derkettiń qızı Simma tárbiyalaǵan ájayıp qız Semiramida tuwralı hám Midiya áskerbası Striangey hám saklardıń hayal patshası Zarina haqqındaǵı ápsanalardı gúrriń etedi. Bul arqalı avtor erte zamanlardan baslap-aq hayallar basqarǵan patshalıqtıń

hám batır qızlar háreketleriniń húkim súrgenligin dálillemekshi boladı.

Jazıwshı bul povestinde tariyxıy dáwir waqıyaların dóretiwde kórkem oylaw yamasa fantaziyalıq oylaw imkanıyatlarınan sheberlik penen paydalangan. Álbette, bunısız avtor tolıq mazmundagı tipik qaharman obrazın jaratıw qıyın ekenligin tereń sezingen. Sonlıqtanda povesttegi Tumaris, Kir, Sparganiz (povestte Sparangiz) obrazlarınıń ádebiy tip dárejesine kóteriliwinde yadnan oylap tabılğan obrazlardıń, mısalı, Tumaristıń bas ásker basısı Krat, aqılgóyi Zaridr, ásker basısı Oksiart, ańshı jigit Panay, Kirdiń ásker basısı Kámbiz sıyaqlı toqıma obrazlardıń járdemi oğada úlken. Bul personajlar shıǵarmanıń bastan ayaǵına qatnaspasa da waqıyanıń bir qalıpte tutas túrde izbe-iz rawajlanıp barıwında, anıǵıraǵı jazıwshınıń ideyasın óz maqsetine jetkerip beriwde sheshiwshi xızmet atqaradı.

Povestte jazıwshı áyyemgi sak-massaget qáwimleriniń turmıs-tárizin, úrp-ádet dástúrlerin, eski isenimleri menen túsiniqlerin kórkem sáwlelendiriwde biziń eramızǵa shekemgi VII—VI ásirlerde Orta Aziya, Iran hám Ázerbayjanda keńnen tarqalğan zoroastrizm dininiń muqaddes kitabı bolğan «Avesto»ǵa súyengenligi hám eski ay atamaları (mitra, apanam, upxan ayları) menen tábiyat kórinislerin súwretlewlerge ayırıqsha dıqqat awdarǵanlıǵı úlken qızıǵıwshılıq tuwdıradı jáne de massagetler paydalangan qural-jaraqlar, áskeriy urıs óneri menen olar jaylaǵan mákan jerler, qońsılas otırǵan ellerdiń geografıyalıq atamaları da sol dáwirge mas ráwishte sáwlelenip, kitap oqıwshısın erksiz túrde uzaq ótmishke jeteleydi.

Povestte Tumaris obrazınıń jetiskenligi sonda — ol óz xalqınıń ǵárezsizligi, azatlıǵı, tınıshlıǵı menen abadanlıǵın sırtqı dushpanlardan mártlershe qorǵaǵan bahadır hayal patsha obrazında qalıp qoymaǵan. Ol aldawlıqta Kirge bende bolıp qolǵa túsken Sparangistıń dártinen bawırı kúyip kúl bolğan japakesh hayal obrazında kóbirek sáwlelengen. Ana biysharanıń júregi eljirep, jer bawırlap jılaǵısı keledi, ol múmkin emes, bar dawısı menen ókirip alǵısı keledi, betlerin julıp, shashların jayıp, jer dastanıp bar dawısı menen jer júzin gúńirendirgisi keledi, biraq patshaǵa ol múmkin emes. «Aldımda júrseń aybatım, keynimde júrseń ǵayratım, qulınım, tulparım, búrkitim, kókke ushsam qanatım, jerde júrsem tiregim, janım balam, dushpan qolında

qanday kúyde ekenseń, tirime ekenseń?» dep emirenedi ana júregi. Biraq, Tumaris ishindegini sırtqa bildirmedi. Povesttegi Tumaris obrazı, — boyına moyımas kúsh-jigerdi jıynağan hám óz perzentine bolğan mehir-muhabbattı jámlegen shıǵıs hayallarınıń batırılıq tımsalı:

«Men sizdi námártlik etip abaysızda, ya aldap qolǵa túsirip dar arqanı astına aparmayman. Siz urıs izlep keldińiz. Qáne, shıq sawashqa, ekewimiz alısamız! Elimdi wayran ettiń, tınısh otırǵan xalıqtı jılattıń, jerimniń betin qızıl qanǵa boyadıń. Suw ornına adam qanın suwday aǵızdıń. Balamdı qurban ettiń, jalǵız jigerbentimnen ayırdıń. Saǵan tek ólim miyasar. Onı da men islewim kerek!

— Tumaris qáhárge mindi. Ol Kir menen alısıwdan-aq, qılıshın bir siltegeninde, Kirdiń gellesi toptay domalap ushıp tústi».

Povest sońında Tumaris massagetler hám Kún táñiri aldında bergen antın orınlap, Kirdin qalayınsha ólgenligin keleshek áwladqa jetkerip beriwın násiyat etedi.

Usılayınsha povesttiń kópshilik orınlarında, hátteki juwmaǵında da avtordıń kózqarasları anıq ráwishte kórinip turadı. Bunda jazıwshı, hayal patshanıń basqa ellerdi jawlap alıp qan tógiwlerden göre paraxat jol menen kelisiwdi hám jawızlıqtan göre tınısh tatıw turmıs keshiriwdi maqul kórgenligin qaharmanınıń dialog hám monologlarında, ishki oy-keshirmelerinde sheberlik penen iske asırǵan.

Tumaristiń hayal hám ana retinde urıstı jek kórgenligin hám sak-massagetlerdiń basqa ellerge birinshi bolıp urıs ashqanlıǵı tariyxta siyrek ushırasatuǵınlıǵın búgingi jergilikli tariyxshılarımızdıń miynetlerinde de kóremiz.

Solay etip, jazıwshınıń bul shıǵarması áyyemgi sak-massagetlerdiń turmıs tárizi menen jasaw jaǵdayı hám hár qıylı ırım, úrp-ádet dástúrlerin keń epikalıq baǵdarda kórkem sáwlelendiren tariyxıy shıǵarma boldı.

Álbette, bul shıǵarmanı oqıw arqalı biz gárezsizlikke shekemgi uzaq dáwirlerdiń mashaqatlı keshkenligin, sonlıqtan gárezsizliktiń qádir qımbatın abaylap saqlaw zárúrligin, xalqımızdıń tariyxın, milliy ideya, ideologiyasın qayta jetilistiriwde kórkem shıǵarmalardıń, ásirese, tariyxıy shıǵarmalardıń ornı hám áhmiyeti úlken ekenligin tereń ańlap jetemiz.

Ulıwma, S. Bahadırowanıń kórkem prozalıq shıǵarmaları óziniń qunlı ideyaları arqalı jaslardı Watan súyiwge, márt, batır ul-qızlar bolıp ósiwge shaqırıw menen birge, turmısta hárkim óz ornında turıwǵa erlerdi er sıpatında erlik islerge taq turıp qalıwǵa, hayal-qızlarımızdı hámiyshe gózzal hám tirishiliktiń jaratıwshısı, milletiniń tárbiyashısı Ana hám Hayal bolıp qalıwǵa shaqırıp turadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jazıwshınıń dóretiwshilik ózgesheliklerin atap kórsetiń.
2. S. Bahadırowanıń gúrrińnen povest janrına keliw jolı evoluciyasın túsindirip beriń.
3. S. Bahadırowanıń «Urıstan soń» hám «Tumaris hám Kir» povestlerindeki qaharmanlar obrazındaǵı tipologiyalıq jaqınlıqlar nelerden ibarat?
4. S. Bahadırowanıń «Tumaris hám Kir» povestiniń ideyalıq mazmunın aytıp beriń.

Sarıǵúl Bahadırowa

TUMARIS HÁM KIR

(povestten úzindi)

Kirdiń búgin negedur taqatı bolmay otır. Qaynawıtlap aqqan Oks ǵana onıń ishindegi dártti túsiniw turǵan sıyaqlı. Oksdiń aǵısenday Kirdiń ishindegi oylar qaynawıtlap mına ilay suwday, kem-kemnen ılayıp, qoyıwlasa túsedi. Óziniń hayal patshaǵa elshi jibergenine ókinip otır. Birden basıp barganda bolatuǵın edi! Dańqı jayılǵan Kir sıyaqlı patshanıń hayal patshanıń ústine dónip barıwǵa negedur dárti barmadı, ol ózin er jigit sıpatında tutup, hayal patshaǵa elshi jiberip, shártin ayttı. Elshi keshikken sayın tınıshsızlandı. Elshi búgin kelmese, álbette, sawashtı ashadı. Elshini ótirip qoyǵan bolsa-she? Ya qulaq-murnın kesip jibergen bolsa-she? Ya ol mına dáryadan óte almay suwǵa ketken bolsa-she? Ne bolsa da búginnen keshikse massagetlerge ózleri topıladı.

Tumaris patshanıń búgin elshilerden alǵan ruxsatınıń sońǵı kúni. Ol kúnnen-kúнге burın tip-tik qáddi-qáwmetiniń oq-

jayday búgile baslağanın ózi de sezbey otır. Túni menen óreli tańdı kirpik qaqpastan atqızdı. Qasındaǵı kánizek qızlardıń kirpikleri uyqsız túnniń sıрын aldırıp, kem-kem jumılıp baratır. Patsha ózinen-ózi gúbirlenip tolǵanadı, ishindegi sırlardı kimge aytarın bilmey albıraydı. Xızmetshileri qúdretili, kúshli, dańqı álemge jayılǵan ózleriniń tirenishi jalǵız qorǵawshısı dep isengen patshasınıń mına tolǵanısın kórip iymanı bir qısım, ishlerinen demalıp, bir-biri menen tek im menen sóylesedi. Bul sarayda talay ellerdiń elshileri bolǵan, talay dushpanlardı qabil etken, talay eller menen urısıp kórgen, jeńis kórgen, biraq birde birewinde patshayım Tumaris usınday bolıp gázeplenbegen, azaplanbaǵan edi. Kim menen urıssa da, ol urıstı salqın qanlıq penen qabil eter edi, urısıw, el qorǵaw oǵan qádimgi kúndelikli wazıypasınday bolıp qalǵan. Bul ret ol óziniń hayal bolǵanına, nashar bolıp tuwılǵanına pushayman jep otır. Qulaǵınan Kir patshanıń aytqan gápleri ketpeydi. «Tumaris patshaǵa ashıqmish, onı alıwǵa kelgenbish, denesin baǵısh etip, paraxatshılıq jolı menen kelisse Tumariske úylenedi, massagetlerge ózin patsha dep daǵazalaydı, al eger qarsılıq kórsetse urısqa shıǵadı. Bunda bári bir jeńiledi. Onda da Kir Tumariske úylenedi. Qáytkende de Tumariske úylenbey ketpeydi...»

Tumariske namısına tiygen Kirdiń usı aytıp jibergen shártleri. Olar Tumaristiń gázebin qaynatıp jiberdi. Ol eri ógeli el basqarıp kóp qıyınshılıqlar kórdi, dushpanǵa elin talattırmaıman dep neshshe-neshshe sawashlarǵa qatnastı, hayal basına ózi basqarǵalı eline dushpan atınıń izin túsirmedi. Xalqı qurǵın abadan jasadı. Kir sıyaqlı elden el gezip baylıq izlemedi. Ol baylıqtı jerden, xalqınıń mańlay terinen, kúnniń nurınan izledi. Táńirdiń ózi yar bolıp, kún óziniń jaratqan balalarına jaman qaramadı. Neshe adamlardıń qanın tókken, neshe jas janlardıń qanına qalǵan Kir sıyaqlı patshalardıń elinen mın márte artıq, abadan jasadı. Massagetlerdiń salǵan jayları, qalaları olardıń qurǵın bay turmısı, átirapındaǵı ellerdiń barlıǵın hayran qaldıratuǵın edi. Qońsı bay ellerdiń baylıǵın tartıp alıp bayıp otıratuǵın ayırım patshalar ári-beri massagetlerge topılıp kórip edi, tisi batpadı. Tumaristiń áskerleri sol átiraptaǵı ózine oq atqan ellerdi ayamastan kúl talqan etip, qaytıp kelmestey etkenine biraz boldı. Massagetlerdiń bir jaqsı jeri ózleri hesh kimge tiymeydi, eger sen tiyseń ayamaydı. Qashsań izińnen qu-

wıp seniñ eliñdi basqılamaydı. Óz elinen seni shıǵarıp jiberedi de, qalǵan jaǵına saǵan tiymeydi. Massagetlerdiñ usı ádeti hámmeni hayran qaldıratuǵın edi. Kópten beri onıñ eline urıs ashıp heshkim kelmegen. Paraxat tınısh, abadan jurttıñ da shegi tawsılıp mine parslar urıs ashıp kelip, úyilip-tógilip massagetlerdiñ jerinde jatır. Tumaristiñ kókireginiñ ústinde dushpanlar atların dúrsildetip shawıp júrgendey sezilip tur. Ol ashıwdan, ızadan ózin qoyarǵa jer taba almay, ashıwlı arıslan-day ıńıranadı. Heshkim basın iymegen massagetler Kirge basın iyeme, talay dushpannıñ saǵın sindırıp, talaydıñ taxtın taydırgan Tumaris búgin Kirdiñ aldında bas iyeme? Kirdiñ menmenlikke berilip ketip aytqan sózleri atılǵan oqtay júregine qadalıp tur. Onıñ ashıwın tezirek Kirdiñ ózinen alıwǵa asıǵadı. Búgin kirpik qaqqastan Tumaris oylanıwda, túrli-túrli oylar keledi. Kirdiñ barlıq atlanısları oǵan ayan. Kópten beri urıstıñ otın tütetip kiyatırǵan Kirdi óziniñ jerine basıp kirip keledi dep oylamaǵan eken. Biraq taxtqa mingeli onıñ qońsıları Mediya, Lidiya, Vabilonlardıñ jaǵdayın kárwan tartqan sawdegerleden esitken. Ózlerine neshe mártebe topılıp kelgen Mediyalıları Kir úsh jıl urısıp ózine baǵındırǵanın da esitken edi. Mediyalılarıñ orayı bolǵan Ettaban qalasın Kir ózine patsha sarayı etip alǵan. Mediyalıları basıp alǵannan keyin, ol «patshalardıñ patshası, kóp ellerdiñ patshası, ullı patsha» degen ataqqa miyasar bolǵan. Persiyalıları bunıñ menen qanaat etken joq, olar jaqın átirapındaǵı barlıq patshalıqtı iyelewdi dúnyada ózleriniñ üstemligin ornatawıdı oyladı. Bunnan soñ olar Parfiyaǵa Girkaniyalılarıǵa topıldı. Tınısh otırǵan Lidiyalılarıǵa basıp kirdi. Kir taxtqa otırǵalı bıyl 18 jıl boldı. Sol 18 jıldıñ birinde birewi urıssız ótken emes. Kirdiñ áskerleri Irannan baslap, Indiya, Margiyan, Soǵıd, Baktriya, Arey, Gidros, Sattagit, Araxos, Ganxaru jerlerine keldi. Ol jerlerdegi qalalardı órtedi, qıyrattı, adamların qırdı-joydı, jigitlerin kúl etti, hayalların tul etti, baylıǵın alıp ketti. Kir áskerleriniñ dañqı hámmeni tınıshsızlandırǵan edi. Lekin, Tumaris Kirdi óz eline talap házir keledi dep oylamaǵan edi. Urıstı adam hesh kútpese gerek. Adam balasınıñ júregi jamanlıqtı kútkisi kemeydi, jamanlıqtan da, jaqsılıq dáme ete beredi. Kópten beri eline dushpannıñ atınıñ izin túsirmey otır edi. Búgin mine dushpan eline bastırıp kirip, úyilip, tógilip, «berileseñ, berilmeseñ urıs maydanına shıq» dep atır. Dushpa-

nına jeñilip kórmegen massagetlerge bul qattı batıp tur. Tumaris ashıwın kimnen aların bilmey qáhárlendi. Olar bir dushpanınıń atınıń tuyaqın massagetlerdiń kiyeli topıraǵına bastırmayman dep kún tańirisiniń aldında ant etken edi.

— Keshir meni, jaratqan tańır iyem, keshir meni qúdireti kúshli anam, kún tańirim! Óziń mádet ber, óziń jarılqa, men seniń aldında sol ońbaǵan Kirdiń qanǵa toymaǵan kózlerin, qanǵa toydırıp, qayıp urıs ashpaytuǵın etemen, dep wádemdi beremen. Qalay esitkende de mende, sende anamız. Biz qan tókkimiz kelmeydi. Óziń mádet ber, qúdiretli kún táńirim. Jaqsılıq táńiri Axuramazda!— Ol otawdıń oń jaǵındaǵı mushta ǵıjlap janıp atırǵan ottıń aldına kelip, eki búgilip otırdı. Basın tómen alıp ishinen sıbırlana basladı. — Qúdireti kúshli kún, sennen basqa súyener tawımız, mádet sorar kimimiz bar, sen óziń jarılqa, dushpanınıń aldında basımızdı iydire kórme, dushpanǵa bizdi bende etip, ul-qızlarıńdı qul etpe. Seniń aldında ant etemen, men basım qara jerge kirgenshe massagetlerdi dushpanǵa talatpayman. Ey táńir, óziń mádet ber, jerdegi tirishilik, biziń jeńiske erisiwimiz tek seniń arqańda. Sen bolmasañ jerde qanday tirishilik boladı? Tek sen bizdi jarılqayıtuǵın, bendeńniń gúnası bolsa keshir. Men erteń sawashqa shıǵaman, qansha analar perzentinen ayırılıp jerdi dastanadı, qansha kelinler jesir qaladı, jesir qalıwdıń ne ekenligin, ana bolıwdıń ne ekenligin men bilemenǵoy. Sol kóz jaslar meni qanday sharshatıp turǵanın bilseń edi. Házir-aq, sol hayallardıń kóz jaslarına men mantıǵıp turman. Ilajım joq, sen erteń jáne sawashqa shıǵıwıń kerek. Ana bolǵanıń ushın júregim qan jılaydı. Biraq meniń qolımda eldiń, jerdiń táǵdiri tur. Dushpan ústimizge at oynatıp kelgen eken, onı dushpannan qorǵaw meniń parızım. Ey qúdrete kúshli kún, jaqtılıq táńiri Mitra, abadanlıq hám toqshılıq Noxıt, adamǵa tirishlik beretuǵın suw táńiri Anaxita hám Hobbi. Baxıt hám dáwlet táńiri quwma, urıs hám jeńis táńiri Meriix, óziń yar bol, óziń bizge haq jol tile, massagetlerge óziń mádatkar bol!!! — Tumaristiń dawısı qaltırıp ketti. Ol ornınan ushıp turdı. Kózlerindegi ǵázep otı jarqıldap ketti, onıń boyı qaytadan tiklendi, qaytadan tik qáddin aldı, qaytadan boyına kúsh payda bolıp eki qarısqa eristi, jawırınları keńeyip, mańlayındaǵı jıyırqları jazılıp qoya berdi. Ol qolın shappatlap edi, xızmetker eki jigit payda boldı.

— Elshini irikpeñ, elshi menen sóylesikke tayarlanıñ, — dedi.

— Patshayım boladı. — Xızmetkerler sırtqa shıǵıwı menen álleqashannan-aq tayarlanıp turǵan patshanıñ keñesgóyleri biriniñ izinen biri patshanıñ otırǵan qabıllawxanasına kire basladı. Tumaris yarım adım súwretin altınnan ashıq mañlayına qıstırǵan, gáwhar taslar menen kúydiriwdi ım menen ótinish etti. Salmaqlı tajdı xızmetshi jigit ásten kórsetip ákelip patshanıñ basına kiygizdi. Ol ústine zer, lal gáwhar taslar menen naǵıstı oydırǵan uzın, etegi jerge tiygen shapan kiydirip atırǵan xızmetshige bir qaradı da «maǵan aq shapanımdı ákel» — dep ımladı. Ol ádette elshilerdi qabıllawxanada qızıl kiyim kiyip, kúndiz kóbinese kók tústegi kiyimlerin kiyetuǵının xızmetshileri biler edi. Patsha kiyinip bolǵan soñ aste óz bólmesinen shıǵıp qabıllawxanaǵa qaray jol aldı. Patsha kirgende barlıq keñesgóyleri onı kútip otırǵan eken. Tumaris eki qaptalında, eki xızmetshisi menen tuwrı taxtqa kelip otırdı. Ol ishke kiriwden jabırlasıp sálem bergen keñesgóyleriniñ sálemine basın iyzep sálemlesti. Hámmeni birim-birim kózden ótkizdi. Qaytadan taxtıniñ qaptalında janıp turǵan otqa kózin tigip bir maydan turdı. Aradaǵı únsiz tınshlıqtı buzıwǵa heshkimniñ shaması kelmedi. Tumaristiñ ózi asıqpay sóz basladı.

— Xosh, wádelesken künimizde keldi, qanday sheshimge kelimiz? Ya men basımdı Kirge baylap onıñ qolına óz táǵdirimdi bereyin be, sóytip sizlerdi aman alıp qalayın ba, ya urısıp soñǵı qanıamız qalǵansha dushpan menen alısıp köremiz be? Aqırı Kir maǵan «óziñ berileseñ, seni alaman, elge qaytaman, berilmeseñ sawash maydanına shıq» degen. Bul sawashqa tayar da emes edik. Ózleriñiz bilesiz Kirdiñ qılıshı kóp jerlerdi sharladı. Bul Midiyan, Liviyanı, Vavilonı aldı, endi onıñ atı bizge de jetip kelgeni. Urıssaq urıs burınǵı urısqa uqsamaydı, bul naǵız qırǵın sawash boladı, ya birotala joq bolamız, ya Kirdi joq etemiz. Men sawashtan, qan tógispeden sharshadım. Biraq oylamañ meni Kirge beriledi dep. Maǵan qanday aqlıñız bar? Ne isleyimiz? Sawash ba yamasa tınıshlıq jolın tañlap Kir menen aǵayın quda bolıp qatnasamız ba? Kirge álbette, men kerek emespen. Kirge biziñ baylıqlarımız, altınlarımız kerek. Kir maǵan paraxat jolı menen maǵan tiy degende meni qálep turǵan joq, paraxat jolı menen maǵan beriliñ, dep tur. Ol birneshe qalalardı ózine usınday baǵındırıp kiyatır. Biz sol joldı qabıl eteyik pe?

Tumaris ishindeki oylarının bärin ayttı. Keñesgöyleri bir sapqa dizilip sózdi neden basların bilmey tubaladı. Kim birinshi bolıp sóyleydi, sózdiñ baǵdarın qalay qaratıp baǵdarlaw kerek?

— Qúdireti kúshli Kún táñiri, onnan soǵı sıyınatuǵın táñirimiz Tumaris ruqsat etse, men bir-eki awız sóz aytayın, — dedi Tumaristiñ bas wáziri Oksiarg. Ol alp tulǵası qozǵalıp, gúñgirlenip iri dawısı menen ásten sóyley basladı.

— Siz massagetlerdiñ júregindeki urıp turǵan jansız. Sizdi dushpanǵa bersek biziñ el bolıp bunnan bılay jasawımızdıñ keregi joq. Sonıñ ushın, siziñ ushın biz soǵı qanımız qalǵansha gúresemiz, — dedi. Onıñ sózin qasında otırǵan wázirler ǵawırlasıp maqulladı.

— Tek ǵana sawash, sawash! — dep ǵawırlastı.

— Qúdiretli Kún táñiri, suw táñiri — Anaxita, bäriniñ de payǵambarı Zaratushta, qúdiretli patshayım Tumaris, ruqsat etseñiz men bir aql aytayın, — dedi patshanıñ keñesgöyi Artaks. Ol kókiregin japqan appaq qolı menen sıypap otırıp sózin ásten dawam etti.

— Kir elge áskerin tógip ákeldi, xabarsız keldi. Biraq, oǵan bir shárt qoyıw kerek.

— Ol qanday shárt?

— Shárt sonnan ibarat biz onnan abırayı bar waqıtta áskerin alıp ketiwdi ótinish eteyik. Bizden de, onnan da qan tógilmesin. Jaqsılıq penen áketpese, onda Kirdiñ búgingi künge shekem erisken jeñisi, dañqı, abırayı, bir pul bolatuǵının eskertiwimiz kerek. Bul aql Tumariske maqul tústi.

— Elshi shaqırtılsın! — dedi ol dawısın kóterip. Qalay etkende de bul qıyın jaǵdaydan urıssız shıǵıwdıñ jaǵdayın izlep atır, hesh taba almaydı, sol joldan az ǵana dárek tabılsa sol tárepke qarap júre jaq. Patshanıñ bul oyları hámmege ayan. Ústiñe at oynatıp kelgen dushpan buǵan kóner deyseñbe? Tumaris bunı jaqsı biledi. Ol Kirdi usılay irkip bir jaǵınan ózi tayarlanıp almaqshı, al, eger kóne qoysa urıstı toqtatpaqshı. Eger óziniñ basın alıw menen Kir urıstı toqtatsa, ol basın oǵan berer edi. Biraq Kirge Tumaristiñ bası kerek emes, onıñ taxtı, baylıǵı, altını, zeri, ǵawharı kerek. Massagetlerdi ózine ǵárezli qul etiw ushın kelip otır. Dúnyada dañqın jer jáhange jayǵan Nabonidti jeñgen, qılıshı bargan jerinen qayıp kórmegen, Vavilonnıñ kópshilik qalaları ózinen-ózi baǵınamız dep shıqqan. Kir usınday bet

alğan elin ózine qaratıp, Persiya degen úlken mámleketti dúzgen adam. Álbette olardıń barlıǵınan Tumaristiń xabarı bar. Dúnyanıń tórt mushına massagetlerdiń ústinen kárwan júredi, kárwan tek jipek penen altın-gúmıslardı tasıp qoymastan dúnyanıń tórt mushında ne bolıp atırǵanın massagetlerge aytıp ketedi. Basqalarǵa qaraǵanda massagetler dúnyanıń xabarın da, dúnyada payda bolıp atırǵan ne jańalıqtıń bárinde birinshi bolıp esitedi. Tórt dárbettiń ústinde otırǵanı olarǵa usı jaǵınan paydalı edi. Átirapındaǵı qáwimlerdi ózine qaratıp atırǵan patsha Kirdiń qashan da bolsa baylıqtıń atın shıǵarıp otırǵan massagetlerge kelmey turmaytuǵının ishinen túsiniپ júrgen edi. Mine, ol kún de keldi.

Qabıllawxanaǵa qasında eki adamı bar elshi keldi. Ol tuwrı kelip Tumaristiń aldında iyilip sálem berdi.

— Ullı dárejeli patsha Kirdiń bizge jibergen sálemine juwap beriwge biz tayar ekenimizdi bildiremiz. Biz patsha Kirdiń birinshi ótinishin qabıl etpeymiz. Patsha maǵan ashıq eken, jerdiń shańın aspangá suwırıp, qılısh penen nayza oynatıp kelmey-aq óziniń júregin usınıp kelgeninde bir oylanıp kórgen bolar edik, — dedi Tumaris azǵana mısqıllı suwıq kúlkisi menen. — Ol jesir hayaldı ayttırıp emes, al sol hayaldıń elin baǵındırıwǵa kelgen. Biz jawdan qashıp kórgen emespiz. Jaw bolıp qolına qılısh alıp kelgen eken, biz de tayarmız. Massagetler óz xalqın hesh waqıtta birewge qul etpeydi! Al, ekinshi shárti urıs, biz baǵınbasaq, onda sawash maydanına shıǵıw. Biz buǵan da tayarmız. Biraq bir ótinish bar, elede Kir biykarǵa qan tókpey izine qaytqanı maqul. Sebebi, bizdi jeńgen adam bul átirapta bolǵan emes. Kir bári bir jeńiledi. Meniń patshaǵa keńesim, biykarǵa qan tógip háleklenbesin, izine qaytsın.

— Urıstı qálese meyli, sawash maydanına shıqsın. Biraq arada házir Oks tur. Okstıń qaysı tárepi oǵan qolaylı? Sol tárep bolsa biz ótemiz. Al oń tárepi bolsa biz úsh kún máwlet bere-miz. Ózimiz úsh kúnlik qashıqqa ketemiz. Biymálel ótip alsın dedi. Tumaristiń kózindegi qáhár kem-kem ushqın shashıp, turpatın jedellendirip jiberdi. Ol qansha qáhárlense de qáddin buzbastan, taxtında qıymıldamastan tiptik otırdı. Onıń tek sóylegeni bolmasa hesh adam onı qıymıldıytuǵın adam dep oylamas edi, ol tazadan islengen músindey ózin qatal tuttı.

Elshiler Tumaristiń sózine bir awız sóz qospadı.

— Ájep, maqul — degen ishárat bildirdi de elshiler izine básıp sırtqa shıqtı. Olardı Tumaristiń xızmetkerleri qalanıń sırtına shekem shıǵarıp saldı.

Kirdiń eki júz mın áskeri Tumaristiń shártin esitpey-aq bir túnde Okstan ótip aldı. Kir ushın bir kún bir júday sezildi, ol jibergen elshisiniń bunshellı keshikkenine hayran qaldı. Ol basıp alǵan elleriniń birde birewine elshi jiberip sóylesiw júrgizbegen edi. Kútilmegen jerde qalaǵa basıp kirdi, aqırı dushpanıń aldındaǵı wazıypası — sol jerdi basıp alıw. Paraxatshılıq jolı menen beriliw ya deminiń sońına shekem gúresiw — onıń jumısı. Dushpanıń atı dushpan, ol baǵındırıw, baylıǵın tartıp alıw, ul-qızların qul etip aydap ketiw ushın keledi. Birden-aq qolın kóterip buǵan basın iyse qan tókpey-aq ol eldi óziniń qaramaǵındaǵı el etip keregin alıp ketedi. Kirdiń aldına hár túrli el, hár túrli qáwim, hár túrli xalıqlar, túrli tildegi, túrli tústegi adamlar, qalalar shıqtı. Ol Shıǵıstıń barlıq xalqın óz qol astına baǵındırıp alǵısı keldi. Oks hám Yaksart dáryasınıń boyına endi keldi. Ol búginge shekem jawlap alǵan jerleriniń birewine de hayal patshanı ushıratpaǵan edi. Kir erlerdiń ornına qolına qural alıp el qorǵaytuǵın hayallar patshalıǵı haqqında kóp áńgime tırlaǵan. Tumaristiń eriniń sawashta qaytı bolǵanın, eri ólgeli óziniń patshalıq taxtında otırǵanın, on segiz jasar balasınıń barlıǵın, búgin erteń sol balasın úylendirip taxtqa otırǵızıwdı oylap júrgeninde esitti. Hayal patshanıń dańqı Kir Persiyada júrgen de esitilgen edi. Kirdiń elden shıqqanına biraz boldı, sonnan beri hayal patsha biraz tolıqqan, nıǵayǵan, óziniń dańqın burınǵıdan da kótergen shıǵar ne bolsa da Kir búgin massagetlerdiń patsha hayalın kórgenshe asıǵıp taqatı shıdamay tur. Ol atın oynatıp elshi keletuǵın jolǵa shıǵıp qaraǵanın bilmey qaldı.

«Kiyatır» degen dawıstı esitiwden Kirdiń júregi tuwlap qoya berdi. Oǵan Tumaris basındaǵı taj-taxtı balasına taslap, Ózi Kirdiń aldına kiyatırǵanday sezildi. Elshilerdiń aldına atın jeldirip barǵanında bilmey qaldı. Elshi attan sekirip tústi de, patsha Kirdiń atınıń aldına kelip eki búgildi.

— Tez ayt, qáne, qanday juwap alıp keldiń.

— Taqsır, Tumaris biz kórgen patshalarday emes, ol sawashtı maqul taptı. Sizge keyin qaytıwdı usındı, qaytpasań joq etemiz dep kúsh kórsetti, — dedi. Kirdiń qulaǵına bul sózlerdiń birde

birewide kirmedi. Onıń kóz aldına dushpanǵa bas iymeymen dep ózin bálent uslap turǵan hayal patshanıń kelbeti keldi. Ol sol hayaldı tezirek kórgisi kelip ketti.

— Tek ǵana sawash! — dep qıshqırdı patsha Kir. Ol Tumariske elshi jibergenine ókindi.

Kir basqa heshbir teńizler menen baylanısı joq eki teńizdiń atın kárwan tartqan sawdagerleri de, jansızları da aljastıra bergene endi túsindi. Kaspiy menen Girkan teńiziniń baslı atın olar anıq bile almadı. Bárqulla bir-birine aljastırdı. Kaspiydiń uzınlıǵı on bes kúnlik júziw jolı. Girkanniń uzınlıǵı on kúnlik júziw jolı, geyde ekewin teńdey dep jobalaydı. Kaspiydiń dógerigindegi xalıq on bir aymaq: Sagartiy, sarangi, famanen, uti, mikiler hám basqalar. Olardan salıq alǵanda kem kelgende saraydıń jartısı toladı. Qoydıń terisinen kiyim kiyip qamıstan oq jay islep, pers qalqanı menen qılıshınan paydalanadı eken. Olardıń barlıǵı Kirdiń ayaǵınıń astında qaldı. Jansızlardıń aytıwı boyınsha, Girkaniya — qızıl qıya qumlıqtıń arasında jatqan, heshbir teńiz benen baylanısı joq jalǵız teńiz. Onıń atın kópshilik sayaxatshılar Skif teńiz dep ataǵan. Bul teńiz dalanıń teńizi, átirapında bir taw, bir toǵay joq, qızıl qıya qumlıq penen qorshalǵan, adamnıń alaqańında turǵanday dúnyanıń heshbir teńizine uqsamaytuǵın teńiz eken...

Kir usı eki dáryanıń boyın baǵındırıw óz ómiriniń ishindegi eń áhmiyetlisi ekenin kózi menen kórip, túsiniw otır. Bul jer shıǵıs penen batıstı tutastıratuǵın qırdıń buǵazı. Qır menen suwdaǵı joldıń áhmiyeti birdey. Sawdagerler usı eki joldı da paydalandı. Kirge heshkimge baǵınıp yaqı jawdı ústine ákelip kórmegen massagetler kem-kem qızıq, kem-kem jumbaqtay sırlı xalıq bolıp kórinde. Tım-tırıs dala, tım-tırıs sırlı qıya qumlıq heshkimge kókiregin ashpastan, onı ózinde bekkem saqlawı menen dúnyadan ótetuǵın sıyaqlı. Kir onı ashıwı kerek. Bunnan burın onıń ákeside ashpaqshı bolǵan.... Biraq olda ashalamay keyin qaytqan. Hayallar patshalıq etetuǵın bul biytanıx xalıq onı kem-kem ózine tartıp baratır...

Tezirek massagetlerdi ayaǵınıń astına jenship, olardıń maqtanǵan elin qul etse, batırlıǵı menen dańq shıǵarıp, hayalların bende etip, óz áskerlerin xızmetshi etse, sırlı teńizdiń sırtın ashıp iyelese, ójet Okstıń ójetligin baǵındırsa... Kir bárin óziniń aytqanıday etiwge asıǵadı.

III BÓLIM

ĠÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

1991-jılı 1-sentyabrde Ózbekstan óz aldına ġárezsiz mámleket dep daġazalandı. Ġárezsizlik Ózbekistannıń dúnyanıń kóplegen elleri menen diplomatiyalıq baylanıslar dúziwine, BMSHQa, basqa da xalıqaralıq ekonomikalıq, siyasiy-socialıq, áskeriy shólkemlerge aġza bolıwına, sırt el investiciyasın engiziw arqalı dúnyadaġı rawajlangan mámleketler menen ekonomikalıq baylanıslar dúziwge, solay etip, adamgershilikke tiykarlangan huqıqiy-demokratiyalıq, puqaralıq jámiyetin qurıwǵa keń múmkinshilikler ashıp berdi.

Siyasiy-jámiyetlik, ekonomikalıq turmısımızdaġı bul ózgerisler biziń ruwxıy-mádeniy ómirimizge de sezilerlik dárejede tásir jasadı. Ásirese, eń tásirsheń taraw bolǵan ádebiyat-mádeniyat sıyaqlı ideologiyalıq salalar úlken ózgerislerge ushıradı. Ádebiyat ideyalıq mazmunı jaǵınan milliy ġárezsizlik ideyaları ruwxında jańalanıwǵa qaray baǵıt ala basladı. Bir sóz benen aytqanda, ádebiyat, kórkem óner ideologiyalastırıw, siyasatqa baǵındırıw illetlerinen birotala tazartıldı, endi ol burınǵıday bir partiyǵa, yaki bolmasa belgili bir klasqa xızmet etiwshi emes, al pútkil xalıqtıń, pútkil insaniyattıń mápleri ushın tolǵanatuǵın, erkin metod tiykarında shıǵarmalar dóretetuǵın, pútkil insaniyát adamgershilik máselelerine ún qosatuǵın, haqıyqiy demokratiyalıq principlerge tiykarlangan milliy ġárezsizlik ideyaların jırlawshı biyǵárez Watannıń biyǵárez ádebiyatına aylanıw jolına qaray bet burdı.

Qaraqalpaq jazıwshıları ġárezsizliktiń birinshi kúnlerinen baslap qadaǵan etip taslangan temalardı xalıqqa kórkem etip ashıp beriw máselesine batıl qol ura basladı, ádebiyatta, kórkem publicistikada totalitar jámiyet tusında «xalıq dushpanı»

sıpatında jazıqsız qamalıp ketken, yaki watanın ilajsız tárk etip, basqa jurtlarğa bas panalawğa májbúr bolğan, biraq, xalıq, millet mápi ushın jan pidá qılğan adamlar táğdiri haqqında dáslepki shıǵarmalar payda boldı. Geypara shıǵarmalarda xalıq tariyxına jańasha kóz juwırtıw baǵıtı ayqın sezilip turdı. Zamanagóy temada payda bolğan shıǵarmalarda da jańa dáwirdiń epkini málim dárejede kórinis taptı.

Bul jańalanıw dáwiriniń ádebiyatı dógeresinde óz waqtında hám házir de qızgın diskussiyalar hám kózqaraslar bildirilmekte. Birinshi Prezidentimiz I.A. Karimov óziniń Ózbekstan jazıwshılarına bildirgen «Ádebiyatqa itibar — mánawiyatqa, keleshekke itibar» dep atalğan pikir, usınıslarında «Totalitar dúzim dáwirinde hújdan azabın kim kóbirek tartqan dese, men udayı bul ómirdiń mazmun-maǵanası, insanniń qádir-qımbatı, el-jurt táğdiri haqqında qayǵırıp jasaytuǵın adamlar hám olardıń aldınǵı qatarında bolğan dóretiwshilik iyeleri dep aytqan bolar edim» degen edi.

Haqıyqatında da, óz dáwiriniń awır jaraqatların hám xalıqtıń shekken miynetlerin birinshilerden bolıp ózine qabıl etken jan-kúyer jazıwshı-shayırlarımız dáwirdiń ashshı haqıyqatlıǵın ádebiyattıń orayında turatuǵın qaharman mashqalasına sińdirip jiberdi. Solay etip, kórkem ádebiyat, sonıń ishinde lirika óziniń bas maqseti — el-jurt dárti menen jasap atırǵan insanniń haqıyqiy kámil obrazın jaratıwǵa kiristi.

Ótken ásirdiń 80-jıllarınıń aqırı 90-jıllarında qaraqalpaq lirikası da biz joqarıda sóz etken dáwirdiń mashqalalarına tereń aralasıp, «ashshı tolǵaq»tı basınan keshirdi hám haq sózdi aytalatıwın lirikalıq qaharmanlardı dúnyaǵa keltirdi. Shayırlardıń shıǵarmalarında xalıqtıń sociallıq turmısın tez hám dál jetkerip beriwde lirikanıń eń jawınger janrı dep esaplangan publicistikalıq lirika óziniń ómir hádiyselerine házirjuwaplılıǵı hám qolaylılıǵı menen kózge tústi. Nátiyjede bul dáwirdegi lirikada publicistikalıq sıpat kúsheydi, kúndelikli turmıstıń ashshı haqıyqatlıqların sáwlelendiriw tendenciyası tereńlesti. Bul qubılıs bir tutas qaraqalpaq poeziyasında, sonıń ishinde usı dáwir poeziyasında jetekshilikti óz qolına alǵan I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde de ayqın kórine basladı.

Shayırlar shıǵarmalarında milliy oyanıw dáwiri ideyaları kóbirek lirikalıq qaharmanıń jámiyettegi etikalıq hám morallıq-

psixologiyalıq klimatqa kózqarası formasında beriledi. Bunda ótken dáwirdiń insan psixologiyasına tiygizgen unamsız tásirleri, etikalıq dúnyasında qaldırǵan qıńır-qıysıq izleri, adamlardaǵı ádep-ikramlılıq normalarınıń turpayı túrde buzılıw jaǵdaylarına lirikalıq «men»niń belsendi múnásibetin kórsetiwde kóbirek liriko-publicistikalıq usıllardan paydalanıwdıń ústin bolıp barıwı, turmıs haqıyqatlıǵın kórkem shınlıqqa aylandırıwdaǵı házir juwaplılıqta, dokumentallıqqa múrájáát etiwdiń kúsheygenligi bayqaladı.

I. Yusupovtıń publicistikalıq lirikadaǵı bul lirik qaharman obrazın jaratıw dástúri usı jıllarda onıń izbasarları bolǵan K. Kárimov, Sh. Ayapovlardıń lirikalıq hám epikalıq poeziyasında ózinshe originallıq hám ayrıqsha bir poetikalıq usıllarda sheberlik penen dawam ettirildi. Bunıń ayqın mısalı sıpatında K. Kárimovtıń «Araldan keldim» toplamındaǵı publicistikalıq qosıqları menen «Jaradar sakuralar» poemasınıń, Sh. Ayapovtıń «Jan halatı» poemasınıń ruwxıyatına ser salıwdıń ózi jetkilikli.

Ǵárezsizliktiń ruwxıy dúnyamızǵa, milliy-estetikalıq sanamızǵa tiygizgen tásirin ǵárezsizliktiń dáslepki on jıllıǵındaǵı hayal-qız jazıwshılar dóretiwshiligindegi ósiwshilikten de kóriwge boladı. Mısalı, ǵárezsizlikten aldınǵı jıllardı hayal-qız jazıwshılar degende, B. Bekniyazova, G. Esemuratova dep bir eki isimdi zorǵa tawıp aytar edik. Ǵárezsizlik jıllarında bolsa hayal-qız jazıwshılarımızdıń úlken ruwxıy kúshke aylanǵanı hesh kimge sır emes. Bunıń ayqın mısalı sıpatında kórkem ádebiyat maydanında pidákerli miynet etip kiyatırǵan Gúlaysha Esemuratova, Sarıgúl Bahadırova, Gúlistan Shamuratova, Gúlistan Matyakupova, Nábiyra Tóreshova, Biybaysha Aymuhamedova, Dáwletbiyke Sherniyazova, Gúlayım Tursınova, Pátiyma Mırzabaeva, Minayxan Jumanazarova, Gúlistan Dáwletova, Gúlnara Nurlepsova, Gúlnara Ibragimova, Biybiajar Nurnazarova, Altıngúl Óteniyazova usaǵan hayal-qız jazıwshılarımızdı atap ótiwimiz múmkin.

Ǵárezsizlik baǵısh etken el-jurt haqqındaǵı usınday sezimler, Watanǵa bolǵan sap muhabbat, ondaǵı milletler aralıq tatıwlıq, dinler aralıq bawırı keńlik, doslıq-tuwısqanlıq temaları Q. Jumaniyazovtıń «Ǵárezsiz ómirdiń dáwranı keldi», M. Qarabaevtıń «Bayram keldi», T. Qabulovtıń «Bárekella, zamanım», «Qaraqalpaqstan — ájayıp diyar», Sh. Ayapovtıń «Watan», H. Ayım-

betovtın «Ózbekstan», Á.Ájiniyazovtın «Ózbekstan — Watanım meniń», N.Ámetovtın «Áziz Watanımsañ, Ózbekstan» qosıqlarında da óziniń haqıyqıy kórkem sáwleleniwın taptı.

Álbette, bul qosıqlardıń ayırımları bálent-párwaz shaqırıqlardan da qurı alaqan emes edi. Lekin, bul shaqırıqlar shın kewildiń shaqırığı—gárezsizliktiń qádirine jetiw haqqındağı shaqırıqlar edi. Sol ushın da olar búgingi kúndi keshegi iskenjeli totalitar dáwirdiń waqıyaları menen salıstırıp jırlawdı da hesh yadtan shıǵarmadı. Gárezsizlik basıp ótken bul qıyın hám dańqlı joldı kórnekle hám súyikli shayırımız Ibrayım Yusupov óziniń «Mustaqıllıq maydanınan ótkende» degen qosıǵında ayrıqsha bir kóterińkilik ruwxta publicistikalıq jobada kórkem sáwlelendirip berdi. Qosıqta shayır gárezsizlik ushın janın pidá qılǵan xalıq qaharmanlarınıń ayanıshlı táǵdirin sóz etiw menen birge, gárezsizlikke erisken ózbek-qaraqalpaq xalıqlarınıń doslıq, tuwısqanlıq qatnaslarınıń máńgilik, olar tańlap alǵan joldıń aydın, sarras ekenligine, bul jolda eki tuwısqan xalıqtıń bárhama birge bolatuǵınlıǵına, solay etip, azat hám abat Watan qushaǵında birgelikte ómir keshiretuǵınlıǵına úlken isenim bildiredi:

Ózbekstan — Kúnshıǵıstıń Sholpanı,
Kóp qıyın jollardan óterseń asıp,
Binyat bolıp azat insan ármanı,
Janıńdı jaqtırtar ıǵbal quyashı.

Qutlı qádemini «Hásanat!» diyip,
Qanu-qardash bolıp qol berip qolǵa,
Qara qalpaǵımdı shalqayta kiyip,
Janıńda bararman bul ullı jolda!

Ulıwma, bul dáwirde gárezsizlik teması ádebiyattıń barlıq janrlarında bir tutas sáwlelene basladı. Atap aytsaq, proza tarawında T. Qayıpbergenovtın «Kewlimniń qamusı», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen», «O dúnyadağı atama xatlar», Á. Paxratdinovtın «Sóylenbegen tariyx», «Sheyitler táǵdiri», «Ótken ásir áwladları», K. Allambergenovtın «Dárya tartılǵan jıllar», A. Abdievtin «Jin-jıpırlar uyası», S. Ismayılovtıń «Júrek galaktikası» romanları, G. Esemuratovtıń «Bir shańaraq waqıyası», «Qızım, saǵan aytaman», «Dúwdendegi dápter», M. Nızanovtıń «Jat jurttağı jeti kún», A. Sultanovtıń «Ómir

ótkelleri», Ó.Ótewlievtiń «Teńizdiń jini» povestleri, X. Seytovtiń «Ómir soqpaqları», T. Allanazarovtiń «Zaman gárdishi» memuarlıq dóretpeleri, lirika hám poemaǵa B. Qayıpnazarovtiń «Tań gúli» qosıqlar toplamı, I. Yusupovtiń «Mámelek oy», «Watan topıraǵı» poemaları menen «Begligińdi buzba sen» toplamına engizilgen qosıqları, K. Raxmanovtiń «Watan tuyǵısı» qosıqlar toplamı, J. Izbasqanovtiń «Qamal» dramalıq poeması, Sh. Ayapovtiń «Jan halatı» poeması menen «Tábiyat hám táǵdir» balladası, B. Genjemuratovtiń «Mogixan sózi, yaki Qıtay jipegine jazılǵan bitik» tariyxıy poeması, G. Matyakupova, N. Tóreshova, P. Mırzabaeva, M. Jumanazarova, G. Nurlepesova, G. Dáwletovalardıń qosıqları, dramaturgiyada T. Qayıpbergenovtiń «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») tragediyası, «Sahra búlbili» draması, K. Raxmanovtiń «Injiqtıń muhabbatı» komediyası, B. Baymurzaevtiń «Báddiwa», «Pálektiń gárdishi», A. Sultanovtiń «Nahaqtan tógilgen qan» draması, M. Nızanovtiń «Eki dúnyanıń áweresi», S. Jumaǵulovtiń «Adamlar nege buzılǵan?», «Kúyewińdi berip tur», «Ekstrasens» komediyaları usınday ǵárezsizlik ruwxında tereń ideyalıq mazmunǵa iye kórkemligi qunlı shıǵarmalar boldı.

Usınday tematikalıq, janlıq, formalıq jańalanıwlar, kórkemlik izlenisler prozada da ayqın kózge taslana basladı. Atap aytsaq, ǵárezsizlik dáwiriniń dáslepki on jılıǵında qaraqalpaq prozasında T. Qayıpbergenovtiń «Qamusnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmaları, «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman-povestleri, J. Aymurzaevtiń «Qara bulklar» povesti, Sh. Seytovtiń «Jaman shıǵanaqtaǵı «Aqtuba» romanı, Á. Paxratdinovtiń «Sóylenbegen tariyx», «Sheyitler táǵdiri» romanları, A. Sultanovtiń «Dóhmet» atlı kino-romanı, Q. Mátmuratovtiń «Terbenbes», K. Allambergenovtiń «Dárya tartılǵan jillar», J. Muratbaevtiń «Dıǵırıq» romanları, A. Xalmuratovtiń «Táǵdirles» povesti menen «Jánnet baǵı romanı», S. Ismayılovtiń «Júrek galaktikası» romanı menen «Payǵambar hám shaytanlar» povesti, H. Ayımbetovtiń «Qara buwra», A. Ábdievtiń «Jin-jıpırlar uyası» romanları, G. Esemuratovtıń «Mıń da bir keshirim», «Dúwendegi dápter», «Bir shańaraq waqıyası» povestleri, K. Mámbetovtiń «Türkstan» romanı menen «Muhabbat hám ájel» povesti, H. Xamidovtiń «Ushqın» romanı menen «Student qız» povesti, M. Tawmuratovtiń «Aq túnniń kóleńkesi», M. Nızanovtiń

«Jat jurttaǵı jeti kún» povestleri, «Adam küldirgeni ushın» yumorlıq essesi, A. Sultanovtıń «Ómir ótkelleri», H. Ótemuratovanıń «Qılqalı awılı», D. Esebaevtıń «Aqqan juldızdın alıs shuǵlası» povestleri, balalarǵa arnalǵan Q. Jumaniyazovtıń «Tayınshaqlı eki bala», Ó. Ótewlievтіń «Adamlarǵa sırlas bolsań» ocherk, publicistika hám gúrrińler toplamı, «Teńizdiń jini» povesti sıyaqlı birneshe onlaǵan prozalıq shıǵarmaları, al sońǵı on jıllıqlarda bolsa, K. Kárimovtıń «Aǵa biy», «Ullı dash bórileri», «Aq qapshıq», Sh. Usnatdinovtıń «Dáw kempir», «Sońǵı ańshı», «Shayırdıń jaslıǵı», M. Nızanovtıń «Aqshagúl», «Aqıret uyqısı» povest, romanları payda boldı.

Ǵárezsizlik jıllarında ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy sında da úlken jańalanıwlar júz berdi. Eń baslısı — kórkem ádebiyat, mádeniy miyraslar siyasatlastırıw illetinen qutılıp, olardı bahalawdaǵı klaslıq, partiyalıq kózqaraslar kún tártibinen alınıp taslandı. Sonıń nátiyjesinde bolsa kerek, awızeki kórkem ádebiyat penen jazba ádebiyat tariyxında ornı girewli kóp ǵana tariyxıy tulǵalar menen olardıń ájayıp miyrasları búgingi kúnde ózine ilaylıq haqqóy bahasın tawıp, xalıq arasında qayta jańǵırmaqta.

Durıs, sońǵı waqıtlarda ádebiy sın folklor hám ádebiyat tariyxın izertlew tarawlarına qaraǵanda biraz artta qalıp atırǵanday kórinedi. Degen menen, bul baǵdarda J. Bazarbaev, S. Bahadırova, Q. Járımbetov, Q. Orazımbetov, M. Bekbergenova, J. Esenov, P. Nurjanov, Z. Shamuratova, J. Sagidullaevalardıń maqalaları ilimiy-teoriyalıq jaqtan ádewir tereń jazılǵan sın pikirler boldı.

Bul jılları ásirese Q. Járımbetov, Q. Orazımbetovlar poeziyanıń teoriyalıq máselelerin izertlew salasında jemisli miynetler islep, bir qatar maqala hám monografiyalar járiyaladı. Atap aytsaq, Q. Járımbetov óziniń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» monografiyasın qaraqalpaq klassikalıq lirikasınıń ádebiy janr sıpatında payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw jollarına dıqqat awdarılsa, Q. Orazımbetovtıń «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası» monografiyasında házirgi lirikanıń ilimiy-teoriyalıq máselelerine tereń tallawlar jasaladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatı gárezsizlik dáwiriniń dáslepki kúnlerinen baslap-aq óziniń erkin rawajlanıw jolın ayqın belgilep aldı hám Watanımızda gárezsizlik ideyalarınıń rawajlanıwına, onıń ámeliyatta en jayıwına salmaqlı úles qosıp atırǵan biygárez milliy ádebiyat dárejesine ósip jetti.

Soraw hám tapsırmalar

1. Milliy gárezsizliktiń ornaw tariyxı haqqında pikirlerinizdi aytıp beriń.
2. Gárezsizlik dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń ózgesheligin bayanlap beriń.
3. Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında qálem terbetken jazıwshı hám shayırlar, olardıń qanday mazmundaǵı hám temadaǵı shıǵarmalar dóretkenligin aytıp beriń.
4. Bul dáwirde proza, poeziya hám dramaturgiyada qanday temalar aldınǵı orında boldı?.

POEZIYA

Gárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq poeziyası da óz rawajlanıw jolına iye boldı. Negizinde, poeziyaǵa demokratiyalıq keypiyat, kózqaras erterek 1980-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap kirip kelgen edi. Usı jılları sol dáwirdegi awqamnıń ıdıraytuǵını belgili bolıp qaldı. Óytkeni, hámme orınlarda nızamsızlıq, jeke hákimshilik, tártipsizlik, tubalawshılıq orın aldı. Bul nárese sol mámlekette jasawshı adamlardıń orınlı narazılıǵın payda etti. Jámiyette mashqalalar sonday kóbeyip ketti, olar bir-biri menen ulasıp jámiyetti qaplap aldı hám bunday jámiyettiń tozǵanı kórinip turdı. Biziń sharayatımızda ekologiyalıq mashqala birinshi orınǵa shıqtı. Sonlıqtan da, usı jılları poeziyamızdıń aqsaqallarınıń biri I. Yusupov «Qayta qurıwdıń balalarına», «Ashıq sóz», «Dialektika», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» sıyaqlı turmıstıń ashshı haqıyqatlıǵın batıl súwretleytuǵın lirikalıq shıǵarmaların dóretti. Bunday demokratiyalıq keypiyat basqa da qaraqalpaq shayırlarına ótti.

Gárezsizlik dáwiri ádebiyatıń basqa túrleri sıyaqlı poeziyaǵa da erkinlik berdi. Sonlıqtan da I. Yusupov, K. Raxmanov, T. Qabulov, J. Izbasqanov, K. Karimov, H. Ayımbetov, N. Tóreshova,

Sh. Ayapov, S. Ibragimov, X. Dáwletnazarov, B. Genjemuratov, M. Jumanazarova hám t.b. qaraqalpaq shayırları ideyalıq-tematikalıq, janrlıq-formalıq izlenislerin alıp bardı. Olardıń lirikalıq shıǵarmalarında erkin pikir aytıw, jańasha pikirlew kóbirek kórindi. I. Yusupovtıń usı dáwirdegi lirikalıq shıǵarmalarınıń bazı birewleri haqqında joqarıda aytıp ótken edik. Shayır J. Izbasqanov ta bul dáwirde dóretiwshilik penen jedel shuǵılandı. Shayırdıń qosıqlarında kúshli lirizm, joqarı estetikalıq talǵam, eń baslısı, pikir sulıwlıǵı kózge taslanadı:

Tolqınlardıń tósin aymalarday,
Jelpinesiz jazǵı sulıwlar,
Tómende suw emes, ayna barday,
Serpilesiz nazlı, sulıwlar.

Yamasa:

Kórgenińiz bar ma gózzaldı,
Tań sáhárde shashırıp oynaǵan.
Ushqınlanıp áne qozǵaldı.
Sulıw emes, bir uwıs árman.

Birinshi mısál J. Izbasqanovtıń «Shaǵalalar» qosıǵınan alındı. Bunda lirikalıq qaharman óz sezimlerin shaǵalalar menen sáwbetke quradı. Tábiyattıń erkin hám erke jaratılısı bolǵan shaǵalaların háreketinen gózzallıqtı, sulıwlıqtı kórgisi keledi. Onnan estetikalıq zawıq algısı keledi. Ekinshi mısálda da («Kórgenińiz bar ma gózzaldı» qosıǵınan) ádettegiden tıs pikirlew bar. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında «batır uypqısınan shashırıp oyandı» degen ibaranıń isletiletuǵının bilemiz. Bunda shashırıp oyanıw degen biziń sanamızǵa batırılıqtıń, aybatlılıqtıń simvolı sıpatında sıñedi. Al, shayır bul qosıǵında bul ibaranı qızlardıń gózzallıǵın tábiyiy halında jetkeriw ushın isletedi.

X. Dáwletnazarov «Ǵayrı jurttaǵı qaraqalpaqlar», «Qozılar» dep atalatuǵın qosıqlarında xalqımızdıń ótmishi, onıń ótkendege ómirine baylanıslı elegiyaǵa tolı sezim-pikirlerin beredi. Bul qosıqlar kórkemligi, tásirliligi boyınsha úlken tabısqa iye boldı.

K. Raxmanovtıń kóp ǵana qosıqları oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Ásirese, shayırdıń ekologiyalıq qıyınshılıqlardı súwretlewge arnalǵan qosıqları tásirsheń:

Kók aspanda teńbil-teńbil aq bultlar,
Sazaradı alaǵada kewlimdey,

Shaqırǵanday bolar geyde jat jurtlar,
Seniń sońǵı qol bılǵaǵan belgińdey.
Quyash bultqa gá súńgip, gá jarq eter,
Tábiyattıń báhárdegi nazınday.
Diń aspannan quslar menen dárt óter.
Sesti Araldıń eń aqırǵı sazınday...

Mine, bul lirikalıq qaharmannıń qulazıǵan kewlinen ótip atırǵan keshirmeler. Lirikalıq qaharman qıyalıy tábiyat penen sırlasıp, onıń menen dártlesip atır. Bul qosıq tábiyat penen insan arasındaqı qatnasıqtı, olardıń birisiz ekinshisi ómir súre almaytuǵının kórsetedi. Shayır ekologiya mashqalasın usı usıl arqalı jetkeriwdi maqul kórgen.

Sonday-aq, bul dáwirde M. Jumanazarovanıń lirikalıq shıǵarmalarında batıl pikirlew, H. Ayımbetovtıń lirikalarında pikirdi awıspalı mánige qurıw, N. Tóreshovanıń qosıqlarında hayal-qızlardıń dúnyaǵa kózqarasınıń sáwleleniwi, B. Genjemuratovta janlıq-formalıq izlenisler kóbirek sezildi.

Ǵárezsizlik dáwir poeziyasında Sharapatdin Ayapov muhabbat, adamgershilik hám tuwılǵan jer jurshısı sıpatında kózge taslandı. «Jasıq ómirge jarasıq» dep tastıyıqlaydı shayı. Onıń qosıqlarındaǵı muhabbat sezimi «háy, sulıw qız, men seni jaqsı kórip qaldım» degenge usaǵan jadaǵay gáplerden awlaq. Máselen, «Kettik bir jup qustayın» dep baslanatuǵın qosıǵın alıp qarayıq:

Kettik
Bir jup qustay
Qaladan shetke,
Tábiyat qoynında
Qalamız jekke.
Súyiklim,
Bul jerde seniń ismińdi
Hár bir giya
Endi biledi yadqa.
Hátteki, tabanıń ayalaǵan
Topıraq ta
Hár qademde qaytalamaqta.
Qalaǵa qaytıwǵa asıǵamız biz —
Bir jup.

Bunda jaslıqtıń umtilmas hám tákirarlanbas bir demi berilgen. Qosıqta sızılǵan súwret bizge jaslıqtıń qádirin ańlatadı.

Mine, usınday bir-birin túsinişetuđın hám qádirlep biletuğın insanlardıń arasındağı muhabbat sezimi ómir boyına ketedi. Usınday bekkem muhabbat sabağı menen baylanđan shańaraqlar payanlı boladı hám olarda aqıl-parasatlı, adamgershilikli ul-qızlar tárbiyalanadı.

Bul dáwirde Sağınbay Ibragimov dástúriy emes qosıq formaların keńnen qollandı. Olardıń arasında ırđaq hám uyqas ulıwma saqlanbaytuğın verlibr hám uyqastırılmaytuğın, biraq ırđaq saqlanatuğın aq qosıq formaları bar. Onıń verlibr jolındağı tájiriybelerinen bir misal keltireyik:

Botanika bađında gúz —
Erteń bul ađashtıń atın umıtamız,
Mına putanıń hám ana gúllerdiń.
Biraq kewlimizdiń hawa rayında
Usı kúnniń súwreti qaladı —
Pinhan qalđan tuyđılarımız.
Ostankinonıń tınıq hawızı.

Al, mına qatarlar aq qosıqtıń úlgisi bolıp tabıladı:

Qollarım qaltırıp (qálem qaltırıp)
Aq qađazđa súwret salıp bilmedim —
Aq qağazdı samal ushırıp ketti.
Qolımnan kelmegeń kóp ámellerdiń

Biri boladı bul. Bir ókinishim —
Tóbeńde hám aspan hám quyash bolıp,
Jipek kóylegińdi jekenge jayıp,
Suw ishine kirgenińdi kórmedim...

Ğárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq shayırları poema janrında da biraz jemisli isledi. Bul dáwirde I. Yusupovtıń «Watan topırađı», J. Izbasqanovtıń «Qamal» (dramalıq poema), «Oqıwshıma xat», N. Tóreshovanıń «Tutqın», «Qızım-aw», «Analıq haqqında qıssa», «Jetim qız», X. Dáwletnazarovtıń «Iyesiz jurıt», «Qaraqalpaq bayazı», «Ziywariy shejire», «Álwidađ, muhabbat. Xosh qal jaslıđım» (nasırıy poema), B. Genjemuratovtıń «Qıtay jipegindegi bitik», A. Óteniyazovanıń «Aysultan» h.t.b. poemalar, Á. Ótepbergenovtıń «Allandı umıtpa», «Allada da esap bar», N. Tóreshovanıń «Yalđanshı» dástanları járiyalandı. Usı

poemalardıń ishinde I.Yusupovtıń «Watan topıraǵı» hám B.Genjemuratovtıń «Qıtay jipegindegi bitik» poemaları ayrıqsha sóz etiwdi talap etedi.

I.Yusupovtıń poemasında XX ásirdeń 30-jıllarındaǵı represiyada májbúriy óz watanın tárk etken watanlaslarımızdıń ayanıshlı táǵdiri sóz etiledi. Hár tárepleme sawatlı Ábdisámed axun alıs Túrkiya elinde júrip-aq óziniń talantı, sawatı, adamgershiligi arqasında kópshiliktiń húrmetine miyasar boladı. Ol ólip baratırıp ta ulı Mamıtqa (Mehmetke) óz watanına sadıq bolıwdı, oǵan qaytıp barıwdı násiyatlaydı. Poemada Mamıttıń watan saǵınıshı, ayrılıq jolındaǵı azaplanıwları, kewil-keshirmeleri, ruwxıy halatı sheberlik penen jetkerilgen. Óz watanın ańsap kelgen Mamıt qusaǵan watangedeylerine keshegi qızıl imperiya dáwirinde gúmansırap qarawlar, olarǵa jónsiz azap beriwler súwretlengen. Óz watanınıń topıraǵına ayaǵı tiyiwden oǵan tawap etip, duwa oqıp atırǵanında, onı jansız dep gúmanlanıp tyurmaǵa qamaydı:

Qapa bolıp, albıraqlap turǵanda,
Úsh miliysa jetip keldi bulmanǵa.
Qolǵa kisen salıp sózge keltirmey,
Jabıq mashınaǵa mingizdi sonda.

Mine, bul burınǵı Sovet dáwiri siyasatınıń anıq bir kórinisi edi.

Poemada hárkim úlgi alǵanday adamgershilik pazıyletleri súwretlengen orınlar kóp. Ábdisámed axun balası Mamıt penen óz elin tárk etip Túrkiyadan baspana tabadı. Ol jerde basqa adamlar qatarı jergilikli jerdiń isbilermen, qayır-saqawatlı insanı Nurılla biy olarǵa qayır-saqawat kórsetedi, baspana beredi. Usınday ǵamxorlıqqa Ábdisámed axun adamgershiligi, insanlıq hújdanı menen juwap beredi. Nurılla biydiń úyi órtenip, qızı Janna ot arasında qalǵanda óz ómirin qáwipke qoyıp (denesiniń kóp jeri hádden tıs kúyip ketiwi aqıbetinen Ábdisámed axun qaytı boladı) onı aman alıp shıǵadı. Qullası, bul poema joqarı adamgershilik pazıyletleri menen hádden tıs jawızlıqtı, jaqsılıq penen jamanlıqtı qatara qoyıp súwretlew arqalı insanǵa tán bolǵan quramalılıqtı ashıp beredi. Óz puqaraların tentene etken qızıl imperiyanıń heshbir huqıq-normalarına sıyıspaytuǵın siyasatın áshkara etedi. Poema oqıwshını ótmishke názer taslaw,

tınısh turmıstıń qádirine jetiw, adamgershilik sıyaqlı ullı túsiniq haqqında oy juwırtıwǵa jeteleydi.

B. Genjemuratovtıń poeması da oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Shıǵarma ózbek tiline awdarılıp járiyalandı, onı ózbek shayırı Ázim Súyin: «sońǵı dáwirde watan haqqında jazılǵan eń jaqsı shıǵarma boldı» dep joqarı bahaladı. Poemada túrk qaǵanı Móde xanınıń tilinen el-jurt, watan tınıshlıǵı ushın eldi birlestiriw, jaslardı watangá sadıq qılıp tárbiyalawdıń usılları bayan etiledi. Móde xan óz nókerleriniń sadıqlıǵın, birliǵın sınap kóriw ushın olardı talay sınaqtan ótkeredi. Qońsı Shın patshası eń júyrik tulparın soratqanda da, on tórt jasar jalǵız qızın soratqanda da el-jurt tınıshlıǵın gózlep irkilmesten berip jiberedi. Biraq, watan jerinen ber dep soraganda, irkilmesten sawashqa shıǵadı hám Shın patshası ústinen jeńiske erisedi. Demek, poemadan shıǵatuǵın juwmaq: watan topıraǵı, jeri hámme nárseden áziz. Onı kózdiń qarashıǵında saqlaw sol jerde jasawshılardıń hárbiriniń minneti.

Al, Sh. Ayapovtıń «Jan halatı» poemasında bolsa adamgershilik teması insan barlıǵınıń túpkilikli qádiriyatı sıpatında talqılanadı.

Bunda keltirilgen ráwiyat boyınsha úsh tuwısqan jigiti — biri diyqan, ekinshisi sharwa, úshinshisi balıqshı: — dúnya gezeyik, jurt kóreyik, dep saparǵa shıǵadı. Olar kóp shóli-biyabanlardı basıp ótedi. Bir jerlerge barǵanda olardıń azıq-awqatı, suwsını tawsılıp jan halatına túsedı. Kózleriniń aldınan hárqıylı elesler ótip baslaydı. Genje inisiniń kóz aldında bir jasıl alap elesleydi, kóldiń suwı jarqırıp tur, ózi awın arqalap sol kólge balıq awlawǵa baratırǵan eken. Al, eki aǵası bolsa, bir atqa mingesip kelgen jaǵına qayıp baratırǵan bolıp elesleydi. Al, genje inige jáne bir giddiman qara qus kókirek awzına minip pánje salıp atırǵanday boladı. Olar usı esleri kirmeli-shıqqalı halatta súyretilip baratırǵanlarında aldılarında bulaq shıǵadı. Bulaqtıń átirapı ertekegidey sulıw hám abadan, úrkiwdi bilmeytuǵın kiyikler suw ishiwge keler eken. Úsh tuwısqan bulaqtıń boyına kelip genjetayı kózin ashıp ózine kelip, áwele ózi bulaqtan suw iship, soń aǵalarınıń erinlerin hóllep, olar hál jıynaydı. Sol jerdegi shóplerdi julıp alıp jeydi. Sóytip, olar usı jerde birneshe, kún jasaǵannan soń bulaqqa serleńkirep qarasa, suwdıń túbinde awzı muılangan gúzeni kóredi — onı suwdan alıp shıǵıp sıdır-

ğanda altın menen gümis sawlap tógiledi. Úsh aǵayınli bir gúze altınǵa talasıp birin-biri óltirip qoyadı. Bulaqtıń boyı jáne adam-sız qaladı.

Bul metaforada júdá úlken máni bar. Bes kúnlik dúnyanıń qızıqları ushın adamgershilikten waz keshiwge bolmaydı.

Ulıwma, ǵárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq epikalıq poeziyasınıń tiykarǵı tematikası, joqarıda kórip ótkenimizdey, totalitar jámiyettiń alıp barǵan jawızlıq siyasatınıń qurbanı bolıp shet ellerge ketiwge májbúr bolǵan watanlaslarımızdıń táǵdiri, qayta tiklengen tariyx, adamlar turmısındaǵı ruwxıy hám ekologiyalıq daǵdarıslıq halatlardı sáwlelendirip beriw boldı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Milliy ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasındaǵı tiykarǵı jırlanǵan temalar haqqında pikirlerińizdi aytıp beriń.
2. Ǵárezsizlik dáwirdegi qaraqalpaq poeziyasınıń ózgesheligin bayanlap beriń.
3. Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında qálem terbetken shayırlar, olardıń qanday mazmundaǵı hám temadaǵı shıǵarmalar dóretkenligin aytıp beriń.
4. Bul dáwirde qálem terbetken qaysı shayırlardıń qanday shıǵarmalarınıń mazmunın aytıp bere alasız?
5. I. Yusupovtıń «Begligińdi buzba sen» qosıǵınan úzindini yadlap aytıp beriń.

PROZA

Ǵárezsizlik dáwiriniń dáslepki on jılıǵında qaraqalpaq prozasında T. Qayıpbergenovtıń «Qamusnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmaları, «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman, povestleri, J. Aymurzaevtıń «Qara bultlar» povesti, («Jetimniń júregi» povestiniń ekinshi kitabı), Sh. Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı «Aqtuba» romanı, K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», Á. Paxratdinovtıń «Sóylenbegen tariyx», «Sheytler táǵdiri» romanları menen «Aydos biy haqqında ápsana» povesti, A. Sultanovtıń «Dóhmet» atlı kino-romanı, Q. Mátmuratovtıń «Terbenbes», J. Muratbaevtıń «Dıǵırıq», A. Xalmuratovtıń «Táǵdirles» povesti menen «Jánnet baǵı ro-

manı», M. Qayıpovtıń «Bóget», S. Ismayılovtıń «Júrek galaktikası», romanı menen «Payǵambar hám shaytanlar» povesti, H. Ayımbetovtıń «Qara buwra» romanı, Yu. Alimbetovtıń «Perzenttıń ájeli», A. Ábdievtıń «Jın-jıpırlar uyası» romanları, G. Esemuratovanıń «Mıń da bir keshirim», «Dúwdendegi dápter», «Bir shańaraq waqıyası» povestleri, K. Mámbetovtıń «Türkstan» romanı menen «Muhabbat hám ájel» povesti, H. Xamidovtıń «Ushqın» romanı menen «Student qız» povesti, T. Xalmuratovtıń «Qırq buwın» romanı, M. Tawmuratovtıń «Aq túnniń kóleńkesi», M. Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún» povestleri, «Adam kúldirgeni ushın» yumorlıq essesi, S. Ismayılovtıń «Ashshı miyweler» detektiv povesti, A. Sultanovtıń «Ómir ótkelleri», H. Ótemuratovanıń «Qılqalı awılı», D. Esebaevtıń «Aqqan juldızdıń alıs shuǵlası» povestleri, balalarǵa arnalǵan Q. Jumaniyazovtıń «Tayınshaqlı eki bala» povest hám gúrrińleri, Ó. Ótewlievtıń «Adamlarǵa sırlas bolsań» ocherk, publicistika hám gúrrińler toplamı, «Teńizdiń jini» povesti sıyaqlı birneshe onlaǵan prozalıq shıǵarmalar payda boldı.

Bul shıǵarmalardıń ishinde T. Qayıpbergenovtıń 1994—95-jılları jazılǵan «Qálbimniń qamusı» shıǵarması ǵárezsizlik ruwxında xalqımızdıń ótmishi menen búgingi kúniń jańasha pikirleytuǵın shıǵarma bolıp esaplanadı. Qamusiy-enciklopediyalıq shıǵarmalar jazıw túrkiy xalıqlar ádebiyatında XV ásirlerden berli ómir súrip kiyatırǵan dástúr edi. Káy-Kabustıń «Qobusnaması», Yusup Xas Xajibtıń «Qudatǵu bilik», Nawayınıń «Hamsa» dástanı usınday enciklopediyalıq sıpattaǵı shıǵarmalar boldı. T. Qayıpbergenov bul dástúrdi ózinshe jańartıp, qaraqalpaq prozasında birinshilerden bolıp realistlik-didaktikalıq, diniy-filosofiyalıq elementlerge iye qamuslıq sıpattaǵı shıǵarma dóretti.

T. Qayıpbergenov 90-jıllardıń basında óz dóretiwshiliginde turaqlı tema bolıp qáliplesken ekologiya temasına da jańa dáwir — ǵárezsizlik dáwiri kózqarasınan baha bere basladı. Usı kózqarastan «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992) povestini dóretti. Jazıwshı bul povestte o dúnyadaǵı atasına xat arqalı múrájáát etiw formasınan puqta paydalanıp, XX ásirdiń eń baslı ekologiyalıq apatshılıǵı bolǵan Aral daǵdarısların, onıń kelip shıǵıw sebeplerin, turǵınlıq dáwirindegi basshılıqtıń nadurıs siyasatın, qaraqalpaq xalqınıń búgini menen erteńin isenimli, tásirli turmıslıq waqıyalar arqalı oǵada kórkem etip súwretlep beredi.

T. Qayıpbergenovtıń «O dúnyadaǵı atama xatlar» dóretpesiniń jazılıw sebepleri, ondaǵı oy juwmaqları bul shıǵarmanı Dantenıń «Iláhiy komediya»sına tipologiyalıq jaqtan biraz jaqınlastıradı. Jazıwshınıń dóretiwshilik laboratoriyasına ser salsaq, «Xatlar» 1992-jılı ǵárezsizlik dáwirinde jariq kórgeńi menen, onıń jazılıw tariyxı, yaǵnıy, jazıwshınıń bul dóretpeni jazıwǵa tayarlıǵı 90-jıllarǵa deyin-aq baslanǵanın kóriwge boladı. Biz bilemiz, jazıwshı shıǵarmasına súwretlew obyektı etip alǵan 70—80-jıllar tek Respublikada emes, pútkil burınǵı awqamda zorabanlıq-byurokratlıq basqarıw metodınıń kúshli húkim súrip turǵan dáwiri edi. Paraxorlıq, kóz boyamashılıq, qosıp jazıw, formalizm, ádep-ikramlıq ekologiyasınıń buzılıwı, tábiyat ekologiyasındaǵı apatshılıqlar bul dáwirde óziniń eń joqarı shegine jetti. Qararlar, pármanlar hesh orınlanbay, qaǵaz qálpinde qalıp ketti. Eń joqarǵı minberlerden ayılǵan gápler de samalǵa ushqanday gúwildep, tıńlaytuǵın qulaq tappadı. Jazıwshı jámiyette orın alıp atırǵan bul kemshiliklerdi óz kózi menen kórdi, oǵan qarsı is penen de, sóz benen de gúresti. Mısalı, 80-jıllardıń ekinshi yarımında jámiyette orın alıp atırǵan negativ hádiyselerge qarsı «Kózdiń qarashıǵı» (1986) romanın jazdı, Araldıń qurıp ketiwiniń aldın alıw ushın gúresip, Aral regionın-ekologiyalıq apatshılıq zonası, dep járiyalawdı talap etip, 1989-jılı 30-mayda Moskvadaǵı eń biyik minberde (SSSR xalıq deputatlarınıń 8 sezdińde) turıp, «Aral jasawı tiyis!» dep pútkil dúnyǵa jar saldı. Bul dramatik jaǵdayǵa hayran qalǵan akademik A.Saxarov soń («Znamya» jurnalı, N10, 1991) bul halattı bilayınsha táriyipleydi:

«Qaraqalpaqstan ASSRınan deputat T. Qayıpbergenov Aral teńiziniń dárti haqqında shıǵıp sóyledi. Bul dártli halat óziniń kólemi hám uzaq múddetke sozılıwı jaǵınan sońǵı waqıtlardaǵı pútkil dúnya apatshılıǵınıń qatarına kirdi».

T. Qayıpbergenov qanshama kúyip-janıp sóylemesin, Aral apatshılıǵı sol burınǵı qáddinde qala berdi. Mámlekettegi eń joqarǵı minberlerde turıp, xalqınıń dártin aytıp, aytqanların orınlata almaǵanlıǵına kúyip-janǵan, tıńlaytuǵın qulaq tappaǵan jazıwshı, bul dártti, eń qurǵanında, xalqım túsinsin dep, ashshı haqıyqatlıqtı aytıp, sırlasıw formasındaǵı «xatlar» menen o dúnyadaǵı atasına múrájáát etti. Bul Dantelik videne dástúrińiń

bir tárepi ğana edi. Sebebi, T. Qayıpbergenovtıń «O dúnyadağı atama xatlar» dóretpesinde o dúnyalıq waqıyalar haqqında sóz barmaydı, biraq lirik qaharman jaratıw jaǵınan eki jazıwshı da avtorlıq «men» formasınan puqta paydalanadı. Bul jaǵınan T. Qayıpbergenovtıń «xatları» Dantenıń videnesi dástúrine jáne bir mártebe jaqınlasqanday bolıp kórinedi.

Ĝárezsizliktiń dáslepki jıllarındağı romanslılıqta kóbirek tariyxtıń «aq tańlaqlı» — ashılmay qalǵan betleri, ótkendegi milliy qádiriyatlar menen xalıq batırларın ulıǵlaw máseleleri, 30 — 40-jıllardağı qanlı repressiya, tubalaw dáwirindegi nızamsızlıqlar sóz etiledi. Shıǵarmalardağı usınday syujetlik motivlerge qarap, ayırım ádebiyatshılar bul romanlarda tragediyalıq sıpattıń basım ekenligin atap ótti. Máselen, házirgi romanlar boyınsha izertlew jumısların alıp barıp atırǵan alımlardıń biri P. Nurjanov Sh. Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtağı Aqtuba» (1992) romanın roman-tragediya dep atawǵa boladı, dep kórsetti.

Haqıyqatında da, romanda, shıǵarmanıń «Alǵı sóz» inde avtordıń ózi atap ótkenindey, jeke húkimiranlıq, iyersizlik jıllarında ápter-tápter bolıp ábigerlengen xojalıqların, birewdi birew ezgen, birewdi birew tonaǵan, hámme óz táǵdirlerin tek joqarıdaǵılardı tapsırıp, solardıń ğana izinen soqır hám sheksiz isenim menen ere bergен tubalawshılıq jıllarındağı adamlardıń máńǵúrlük psixologiyası, ayanıshlı táǵdirleri sóz etiledi.

J. Aymurzaevtıń ózi roman dep ataǵan «Jetimniń júregi» povestiniń «Qara bultlar» atlı ekinshi kitabında onnan aldınǵı 30 — 40-jıllardağı qanlı repressiyalar dáwiri tragediyası kórkem sóz sheberleriniń ómirine baylanıslı jáne ayqınraq sáwleleniw tabadı. Avtordıń kórsetiwinshe, bul qorqınshlı jılları onıń kóp ğana kásiples, qálemles dosları jazıqsız quwdalawlarǵa ushırıp, «xalıq dushpanı» atanǵan.

Shıǵarma, áne, usınday sóz sheberleriniń ayanıshlı táǵdirleri haqqında. Jazıwshı shıǵarmada S. Májitov, Q. Áwezov, A. Begimov, I. Fazılovlar obrazları arqalı sol jıllarǵa tán ádebiy ortalıqtıń ruwxıy halatın ashıp beriwge háreket etse, Turımtaev obrazı arqalı repressiya siyasatın júrgiziwshi ayırım kimselerdiń jerkenishli kelbetin kórsetip bergен.

Jazıwshı G. Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası» povesti bazar ekonomikasına ótiw dáwirindegi adamlar turmısındağı ayırım áhmiyetli máselelerdi sóz etiwi menen ózgeshelenip turadı.

Sırttan qarağanda, povest is bilermenler ómirin súwretlewge bağıshlanganday bolıp kórinedi. Biraq, shıǵarmada haqıyqıy isbilermenler ómiri emes, usı isbilermenlik nıqabın jamılıp júrgen ayırım nákas adamlardıń qıńır-qıysıq illetli isleri ashıp kórsetiledi. Avtor povestte zamanǵa ayaq qosa almaǵan, «alma pis — awzıma tús» dep qol qawsırıp jatatuǵın qosjaqqas, ádep-ikramlıq jaqtan onsha taza emes Ómirbektey adamlardı ayıplawdı maqset etedi.

Shıǵarmadaǵı kempir menen ǵarrınıń óz-ara sóylesken dialoglarına qarağanda, Ómirbek, «qarnım toysa, qurban-hayt» dep kelte oylaytuǵın, juwapkershilikti onsha sezinbeytuǵın adam. Ol dáwirdiń, zamannıń ózgerip atırǵanına biypárwa, onıń jarlıshılıǵınıń tiykarǵı sebebi de usında.

Biraq, jazıwshı Ómirbek penen onıń kempiriniń aq kókirek, ańqıldaqlıq qásiyetleriniń barlıǵın da biykarlamaydı.

Olardıń ańqıldaqlıǵı sonshellı, ózleri balasın úylendire almay otırǵanda, kúnine jarap otırǵan jalǵız sıyırın da ǵarrısın bizneske alıp ketetuǵın Erkinay degen hayalǵa satıp pullap bermekshi boladı. Aq terini kók terige almasıtıp, dúnyanı jalpaǵına súrip júrgen Erkinay sıyırda pullap qaltasına basqansha kempir-ǵarrınıń ishpege-jemege janın qoymaydı:

«— Háy, apa, bir sıyırınıńnıń úsh-tórt aydan neshe sıyır bolatuǵının ne bileseń. Ele balańızdı-ám úylendiresiz, óziń de, aǵay da mıstay bolıp kiyinesiz, úylerińizge mebeller alıp, dem de bayıp ketesiz ǵoy. Adamlar sóytıp bayıp atır. Bizler bul talaptıń jolın jaqsı bilemiz, — dedi.

— Áne, kempir, esittiń be? Isińdi quday ońǵarıp turganda, kertartpalıq etpe! Mına qarındasımınıń sózleri maǵan júdá qonıp tur. «Bolmasıńdı bilgen soń, bolǵan erdiń qosın jek» degen sózdi esińnen shıǵardıń ba? Usı qarındasıma qosılıp kete bereyin. Men adam tanısam, bul esli nashar ǵoy, sóz-awzı taza kórinip tur, wádesinen sózsiz shıǵadı kempir, — dep Ómirbek qızǵa qosılıp ketiwdi sheshti. Kempirdiń ózi baslaǵan is bolǵan soń maqullamawına bolmadı... sıyırda satatuǵın boldı...» (25-b.).

Bul qatarlar arqalı jazıwshı isbilermenlikti emes, al oǵan nızamsız jollar menen kirip, payda tawıp, bayıp ketiwdi oylaǵan ayırım jalatay, nákas adamlardıń buzıqlıq kelbetin kórsetpekshi boladı.

Demek, jazıwshı hárbir qatar, hátteki hárbir sózdi qollananda, áytwir emes, belgili bir maqsetti gózlep, aytılajaq oy-pikirin júzege shıǵarıw ushın qollanadı. Avtor usı waqıyalardıń aqıbetin súwretlew arqalı adam ómirde hadal niyet penen tuwrı jasaw kerrek, eger niyetiń, maqsetiń dúziw bolmasa, ómiriń mayǵa túsken tıshqanday qorlıqta ótedi degen ideyanı alǵa súredi.

Ǵárezsizlik dáwiri romanshılıǵında oǵada sátli qálem terbetken jazıwshı K. Raxmanov boldı. Onıń «Tuńǵış muhabbat» romanı 2004-jılı «Ámiwdárya» jurnalınıń N2-3-4-5-6-sanlarında, dawamı 2005-jılı sol jurnaldıń dáslepki sanlarında járiyalandı.

Roman, temasınan kórip otırǵanıımızday, adamzat ómiriniń tiykarǵı arqawı, kórkem ádebiyattıń eń eski hám eń jańa, sonıń menen birge, máńgilik teması — muhabbat temasına baǵısh etilgen. Biraq, K. Raxmanov súwretlegen muhabbat jańa jigit bolǵan, jańa qız bolǵan eki jas óspirimniń yamasa esli eki ashıqtıń shın berilip súyiwi, aqır ayaǵında biri-birine qosıla almay hijran otlarında janıwı, solay etip, bir ómirlik árman, pushayman sezimlerinde qalıwı emes, kerisinshe biz kútpegen, bizge onsha úrdis bolmaǵan, biziń kózimizge jattay kórinip, qulaǵımızǵa ersilewdey esitiletuǵın sátsiz muhabbat jas óspirim balanıń ózinen 5—6 jas úlken, ele tiri aǵasınıń hayalı-tuwısqan jeńgesine bolǵan muhabbatı.

Duris, jas óspirimlerdiń ózinen úlken jastaǵılarga, kerisinshe úlken jastaǵılardıń ózinen kishi jastaǵılarga muhabbatı dúnya klassikasında, atap aytqanda, S. Cveyg, I. Turgenev, Sh. Aytmatov, qaraqalpaq ádebiyatında T. Qayıbergenov dóretiwshiliginde azlı-kópli sáwleleniw tapqan tema.

Biraq, áńgime — temanıń eski, yaki jańa ekenliginde emes, yaki jazıwshınıń bul temaǵa birinshilerden bolıp qol urǵan, urmaǵanlıǵında emes, áńgime — jazıwshınıń aytajaq oy-pikirinde.

K. Raxmanov bul temaǵa ózinshe qatnas jasaydı. Ol bunday muhabbatlardı quwatlawdı emes, usınday muhabbatlardı keltirip shıǵarǵan ómir shınlıǵın, dáwir haqıyqatlıǵın, onıń illetlerin, adamlar sanasındaǵı izlerin barlıq quramalılıǵı hám qaramaqarsılıǵı menen ashıp beriwdi bas maqset tutadı. Sol ushın da, jazıwshı bul muhabbatı qaralaw niyetinde bolmaydı, quwatlamaydı da, lekin, ómirde bolǵanıday etip, barlıq gózzallıǵı hám nuqsanları menen isenimli túrde kórkem etip sáwlelendirip be-

redi. Bul pikirlerdiń durılıǵın biz roman mazmunı menen tereńirek tanısw arqalı bilemiz.

Roman waqıyaları jas óspirim bala Shamurattıń ómirdi baqlawları, oǵan óziniń de belsene aralasıwları arqalı onıń tilinde sheberlik penen súwretlenedi hám jazıwshınıń tiykarǵı aytajaq oy-pikiri de usı bas qaharman Shamurat obrazında ashıp beriledi.

Jazıwshı Á. Paxratdinov 1996-jılı gárezsizlik temasına baǵıshlap «Sóylenbegen tariyx» romanın járiyaladı. Bul roman jazıwshıǵa berilgen gárezsizlik dáwiriniń úlken dóretiwshilik jemisi esaplanadı. Óytkeni, romanda sóz etilgen tematika sovetlik dáwirde jazıwǵa qadaǵan etip taslanǵan tariyxtıń tilsim sırları edi. Romanda Abdulla axunnıń basshılıǵında qaraqalpaq jigit-qızlarınıń Buxara, Xiywa medireselerine barıp bilim alıwları, sawatlılıq, kóp tillerdi biliwi, eldi, xalıqtı sawatlandırıw ushın etken xızmetleri gáp boladı. Romanda, sonıń menen birge, qızıl imperiyanıń basıp alıwı menen xalıqtıń bul erkinlikten ayırılıwı, iyshan-mollalardıń quwdalanıwı, meshit, medireselerdiń qıyralıwı, xalıqtıń neshshe ásirlik jazba estelikleriniń ayaq astı bolıwı usaǵan ashshı haqıyqatlıqlar sheberlik penen súwretlenedi.

Bul dáwirde repressiya teması qaraqalpaq prozasında hár tárepleme sáwlelengen mashqalalardıń biri boldı. Atap aytsaq, Á. Paxratdinovtıń «Sheyitler táǵdiri» romanında 30-jıllardaǵı massalıq repressiya aqıbetleri sáwleleniw tapqan bolsa, A. Sultanovtıń 2008-jılı baspada jarıq kórgen «Dóhmet» romanında repressiyanıń jekke tariyxıy tulǵalar táǵdirine jasaǵan tásirin kórsetiw bas maqset tutıladı.

A. Sultanov romanı óziniń kinoromanlıq syujeti menen de usı tematikadaǵı basqa shıǵarmalardan túpkilikli pariq etip turadı. Romanda xalqımızdıń súyikli perzenti, XX ásirdegi jańa qaraqalpaq mámleketshiliginiń tiykarın salıwshı Allayar Qoraz ulı Dosnazarovtıń tariyxıy táǵdiri oǵada bir shınlıq penen kórkem sáwleleniw tabadı.

Usınday el azamatlarınıń obrazın shınlıq penen ashıp beriwshilik baǵıtı Qıpsaqbay Mátmuratovtıń «Terbenbes» (2004) romanında bunnan da ayqınıraq kózge taslanadı. Biraq, Q. Mátmuratov romanında gewdelengen qaharman (Lepesbay) A. Sultanov romanındaǵıday iri mámleketlik ğayratker de emes, óz dáwirinde sawdagershilik hám isbilermenlik uqıbı arqalı

xalqınıń baxtı-ıǵbalı ushın kúyip-janıp, jan ayamay gúresken, bay bolsa da, hadal júrekli haqıyqıy xalıq ulı bolıp tabıladı. Bılayınsha aytqanda, roman qaraqalpaqlar arasınan shıqqan dáslepki isbilermenlerdiń biri Lepesbay haqqında. Romanda onnan basqa da eldiń birligin saqlawǵa umılǵan ulamalar, ash xalıqqa múriw-bet kórsetken baylar, jurttı ádil basqarǵan bolıslar obrazı da óziniń haqıyqıy gewdeleniwin tapqan.

Roman bay-biyler, ulamalar obrazın jasawdaǵı usı baǵıtı boyınsha da, ortaǵa qoyılǵan máseleniń burın sóz etilmegenligi menen de qaraqalpaq prozasına taza hawa bolıp kireri sózsiz.

80-jılları bir qatar romanları menen kózge túsip qalǵan jazıwshı Keńesbay Allambergenov 1991-jılı «Dárya tartılǵan jıllar» romanın járiyaladı. Roman temasinan kórinip turǵanıday, ekologiya temasına baǵısh etilgen. Jazıwshı bul shıǵarmasında dáryanıń suwınıń qaytıw, tartılıw detalına úlken rámsiy maǵana, poetikalıq máni júklegen. Bul arqalı ol ótken ásirdiń sońǵı 30 — 40 jılı ishindegi xojalıqtı basqarıwdaǵı buyırqapızlıq, ózi boladılıq, jónsiz jobalastırıwshılıq illetleriniń saldarınan ekologiyalıq halattıń buzılıwın, adamlar sanasınıń ózgeriwin, yaǵnıy ekologiyalıq-ruwxıy ómirimizdegi daǵdarıslardı ashıp kórsetiwdi niyet etken. Avtordıń bul niyeti bas qaharman Jalǵas Nazarovtıń obrazı arqalı ashıp beriledi.

Jazıwshı dárya detalına úlken poetikalıq máni júklep, romandı usı dáryanı, dárya boyında bolıp atırǵan waqıyalardı súwretlewden basladı. Dárya qoltıqlarınıń birinde jasap atırǵan kishkene bir awıl adamlarınıń kúndelikli ruwzıgershiligin súwretlewden baslanǵan bul waqıyalar aqır-ayaǵında úlken jámiyetlik-siyasiy tús alatuǵın respublika turmısınıń baslı belleslerine deyin aparıp jeteleydi. Ómirinshe brigadir menen baslıqtıń biyparıqlıǵınan, tek óz mápin, qara basınıń házligin oylawshılıǵınan, xojalıqtı basqarıwda buyırqapızlıq, hákimshilik, aǵayınpapızlıqqa jol qoyıwshılıǵınan, istiniń kózin bilmeytuǵın qanıgesizliginen azap shegip, bul illetlerge janı tózbey shır-pır bolıp turmıs keshirgen Nazar baǵman bir kún ájel kelip, kóz jumadı. Izinshe xojasızlıq, júzekilik, kózboyamashılıq, buyırqapızlıq keseli onıń awılında da hádden tıs en jayıp, pıshıq murnı batpas qalıń jis toǵaylar qırqılıp, tariyxıy-mádeniy orınlar jirtqıshlarsha buzılıp, qoldan kógertken on gektarlıq baǵına deyin qurılıslar menen paxta, salı atızları mákanına aylanıp ketedi...

«— Haw, shıraqlarım-aw, toǵaydan basqa jer qırıp aǵıp atır ma? — dep birneshe ret traktorshılardı toqtatıp qasarısıp turıp alǵanları bar.

— Bunnan artıq biziń tábiyatımız bar ma? Búyte bersek, erteń tis shuqlawǵa aǵash tappay qalamız ǵoy. Bunıń kebeteyine ushırıp júrmeseńler bolar edi, shıraqlarım...» (154-b.)

Biraq, olardıń bul qarsılıqları lawlap turǵan órtke qarlıǵashtıń qanatı menen suw búrikkenindey ǵana háreketler edi. Sebebi, awıl basshıları túwe tuwǵan balası da olarǵa tis-tırnaǵı menen qarsı:

«— Nichevo, ǵarrı, tisińdi zubnoy shetka menen tazalaysañ, — dep olardı mısqıllap, ózlerinshe úlken is pitirip atırǵanday boladı bunday da awıl basshıları. — Jeti atańnıń kózin kórgen bolsa da, toǵay shabiladı! Húkimettiń tapsırması sol, jer ashıwımız kerek, jer! Plan orınlawımız kerek, plan! Toǵaydıń astın ashpasaq, zúraátli jerdi qaydan tabamız?! Bul toǵaydıń sizlerge ne keregi bolıp qaldı, ya sanaatlıq áhmiyeti bolmasa...»

«— Aǵa, usı ádetińdi-aq qoymadıń ǵoy, — deydi keshqurın úyge kelgen soń Jalǵastıń aǵası atasına kóz alartıp. — Bul sózińdi joqarıdaǵı basshılar esitse, neshe pullıq kisi bolamız?! Saǵan hesh ǵáp, meni tútip jeydi. Sovxozdaǵı tórt arıstıń biriseń, kommunistseń, ákeńe aytpadıń ba, deydi...» (16-b).

Romanda jamanlıq órtin óshiriwge qanatı menen suw tamızǵan, jaqsılıqtıń tınıp-tınshımas, kúygelek jan ashırı Jalǵas Nazarov obrazı menen birgelikte biyparıq basshılar hám hámelparaz, jaǵımpaz «balalar»dıń minez-qulıq halatı, aqıl-oy, sanası, dárejesi hesh asıra siltewsiz-aq, qara boyawdı hádden tis jaǵıwsız-aq ápiwayı sózler menen usılayınsha táriyiplenip, isenimli gewdeleniw tapqan.

Romandaǵı súwretlengen jaqsılıq-jamanlıq waqıyalardıń barlıǵı jas bala, sońıraq ishki isler bóliminiń pidayı xızmetkeri Jalǵas Nazarovtıń kóz aldında bolıp ótedi. Onıń ómirge kóz-qarası menen xarakterin, turmıslıq jolın usı waqıyalardıń tásir aqıbetleri keltirip shıǵaradı. Jaslayınan atası Nazar baǵman tárbiyasında jamanlıqqa jiyrenip ósken, ol óse kele bul illetlerge qarsı gúresiwdiń jolların qarastıra baslaydı. Biraq, hesh shara tappaydı: Ábdibay brigadir menen Járimbet baslıq qılasındı qıla beredi, máskünem inisi Allamurattıń traktorın direktor «tartıp»

alıp, oń qolday mexanizator Dáwletmuratqa bergeni ushın Járımbet baslıq «bes pıshaqtıń tuqımlarınan» ósh alıwǵa kirisedi, jumıssız qalǵan Dáwletmurat awıldı taslap ketiwge májbúr boladı. Nazar baǵman bolsa, baǵınıń ornın paxta jerge bermeymen, — dep qarsılıq bildirgeni ushın jiydege baylap qoyılıp «jazasın aladı». Nazar baǵmannıń kempiri balalardıń talası ushın Ábdibay brigadir tárepinen qamshınıń astına alınadı, brigadir bunıń menen de turmay, Jalǵastıń úyine qıdırıp kelgen Tájigúl apasına urlanıp kelip qol salmaqshı boladı...

Bulardan hesh nátiye shıǵara almaǵan ol aqır ayaǵında salmanıń eki boyında tınıp turǵan Nazar baǵmannıń mıń túpke jaqın aq terekleri menen torańǵıllarına «suw jolın tazalaymız» degen báne menen dúkkish salıp jiberedi.

Jalǵastıń da awıldan «bezigiwine» usı waqıyalar sebepshi boladı. Ol dáslebinde bul jawızlıqlardı qara kúshi menen jeńiwge boladı, dep oylaydı. «Úlkeysem, álbette, miliciya bolıwım kerek» dep túyinedi ishinen. «Bunday adamlar militsiyadan basqa hesh kimnen qorıqpaydı. Dúnyadaǵı eń kúshli adam-miliciya!».

Onıń bul oyın áskerlikten qayıp kiyatırǵanında, vokzalda tap bolǵan jalataylardan tis jew waqıyası tezlestirip jiberedi.

Biraq, ishki isler bólimi xızmetindegilerdiń barlıǵı da ol oylaǵanday adamnıń huqıqın qorǵaw ushın gúrese bermeydi eken, birqansha xızmetkerler óz isin kóz boyamashılıqqa, tanısbilislikke, ózinen joqarı basshılarǵa jaǵımpazlıqqa tiykarlanıp quradı. Rayon, qala aymaǵındaǵı basshılar bolsa huqıq qorǵaw shólkemlerin de ózleriniń jinayatlı islerin jasıratuǵın «móldek mákemelerge» aylandırıp alǵan eken. Bir sóz benen aytqanda, Jalǵas Nazarovqa bul jerde nızam ornındaǵı zańsızlıqlarǵa qarsı gúresiwge tuwra keledi. Bas keser urı-ǵázzap Asan Qarabaevqa, sawdager jolı buzıq hayal Gúlayǵa, mal urılarına, ishki isler bólimi baslıǵı orınbasarı Ómirbay Orazbaevqa baylanıslı jinayatlardıń bet-perdesin ashıp taslamaqshı boladı. Biraq, bul qılmıslar rayondaǵı belgili basshılar menen sabaqlasıp ketken jinayatlar bolǵanlıqtan da tergew jónelisine jetpey-aq, jabilıp qala beredi. Jalǵas Nazarov bolsa, bul isleriniń haqısına shólkemlesken qara kúshlerden ólimshi etip soqqı aladı.

Jawızshı bul orınlarda, ásirese, óz qılıǵınıń qurbanı bolǵan Asan Qarabaev penen jaǵımpaz basshı Ómirbay Orazbaevtıń dalaranǵan obrazların júdá isenimli túrde jarata alǵan.

Romanniń ekinshi kitabı «Hújdan isi»nde Jalǵas xarakteriniń ádewir dárejede jetiskenligin kóremiz. Endi ol haqıyqat óz isiniń mamanı bolıp jetilisp qalǵan, qánigelik-turmıslıq tájiriybesi de ádewir arta túsken gúressheń sıpatında kózge taslanadı.

Romanniń bul kitabında Sırǵagúl, Hákimov, Ábdikárimov, Berdibay obrazı arqalı shólkemlesken jinayat mafıyanıń aqibetleri ashıp berilse, Jalǵas, Dáwletbay Babajanov hám t.b. obrazları mısasında hadal kúshler jeńisiniń saltanatı sáwleleniwın tabadı. Jazıwshı bul obrazlar arqalı jańa dáwirdeń qaharmanlarınıń ózine tán sıpatlı belgilerin tolıq ashıp bere alǵan. Roman usınday jańa adamlardıń haqıyqıy kórkem tulǵasınıń jasalıwı menen de qunlı. Máselen, bir-biriniń antipodı bolǵan Hákimov penen Babajanovtıń obrazları usı jaǵınan qaraqalpaq prozasında burın kórilmegeń jańa obrazlar.

80-jılları satiralıq gúrrinleri menen tanılǵan M. Nızanov 90-jılları povest janrında da tabıslı qálem terbetip, dáwirdeń áhmiyetli máselelerin ortaǵa qoyıp «Jat jurttaǵı jeti kún», «Aqshagúl» povestlerin dóretti.

Muratbay Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún» povestinde jazıwshınıń kúshli fantaziyasınıan tuwǵan waqıyalar dizbegi súwretlenedi. Beknazar atlı kisi awılǵa dayısınıń toyına barǵan jerde ushar tarelka menen kelgen belgisiz bir adamlar onı ózleri menen alıp ushıp ketedi. Waqıya usılay baslanadı. Povest fantastikalıq xarakterge iye bolǵanı menen, onıń ishinde súwretlengen hárbir waqıya biziń jasap atırǵan dáwirimiz, búgingi kún adamları, geybir úrip-ádetler, qılıqlar, yumorlıq formada beriledi. Máselen, jazıwshı házirgi toy beriw tártibin kúlkige aladı, yaǵnıy, qaladaǵı toy ótkeriwdegi «dizimnen» ótiwler, bazı bir toylarda arnawlı túrde «dizimge» bir emes, eki stol qoyıladı. Sonday-aq, toyda ushırasatuǵın górqawları da kúlkige aladı. Jazıwshı bunı tikkeley emes, al jol-jónekey awılǵa shopanlardıń toyın súwretley otırıp, ironiya tili menen aytıp ótedi: «...Qalada bolar ma edi, buǵan ketken waqıtıń ishinde on toyǵa barıp «dizimnen» ótip shıǵıwǵa boladı. Al, bul jerde betińe tigilip qarap «dizim» alıp otırǵan da heshkim joq. Ońlap awqat jep baratırǵanlardı da kórmeyseń...»

Fantaziyasız, oydı qıyalǵa sharıqlatpay satiralıq shıǵarma dóretiw — ol shıǵarmanı kórkemlik jaqtan tómenletiw, shıǵarmanıń qunlılıǵın birqansha páske túsiriw menen barabar. Satirik

jazıwshı qansha qıyalğa bay bolsa, turmısta tolıp atırğan hádiy-seler, waqıyalar sonshellı mazmunlı, qızıq bolıp kórsetiledi.

Mısalı, onıń qaharmanı úsh kózli adamlardıń planetasına barıp túsedı. Bul planetada jasawshılardıń turmısı jerdegi adamlardıń turmısı menen salıstırılmalı túrde beriledi. Úsh kózliлер planetasında civilizaciya, ilim kúshli rawajlangan. Álemniń telesúwretin jazıwshı bılayınsha súwretleydi: «...Sharğa minip, Jerge barğan menen xojalıǵında kóz qızǵanday hesh nársesi joq eken. Diywalğa mebel ornına Quyashtıń, Marstıń, Sholpannıń hám aljaspasam ózimizdiń Jerdiń súwretleri salınǵan. Olardıń arasında tarelkalar uship júr. Quyashtan birese qızǵılt, birese sarǵılt shańlar bólinip shıǵıp, ol keńislikke sińip joq bolıp ketip atır. Men atın biletuǵın planetalardıń tórireginde basqa da mayda-mayda Jerler jaqınlap kelgendey boladı da, taǵı tuńǵıyıqqa sińip ketedi. Olardı kórip otırıp, bul kórinislerdiń toqtawsız ózgerip baratuǵınına hayran qaldım. Bir esaptan qızǵandım hám ózimizdiń súwretshilerge ǵázebim keldi. «Uyqıdaǵı arıw», «Ólip baratırǵan Aral», taǵı-taǵı sonday óli súwretler menen bala-shaǵa asıraǵansha, usınday qıymıldap turatuǵın súwret salmaysañ ba?»

Bul jerde jazıwshı házir adamlarǵa úrdis bolǵan garnitur jıynaw qılıǵınıń ústinen kúledi hám talantsız, ideyasız geybir xudojniklerdiń shıǵarmaların sınaǵa aladı, sonıń menen birge, úsh kózli adamlardıń planetasındaǵı bul hádiyse súwret emes, al haqıyqıy álemniń kórinisi ekenligin, usı arqalı bul planetanıń civilizaciyasınıń joqarı dárejege jetiskenligin kórsetpekshi boladı.

M.Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún» povestinde jerdin barǵan wákil Beknazar úsh kózli adamlar planetasındaǵı turmıstı biziń turmısımız benen salıstıradı: «Birinshi oǵan awqat usınǵanda, tula boyım juw ete qaldı. Bunday suwıq ishimlikti ómir boyı ishıp kórmegen edik. Bul suwdıń suwıqlıǵınan Arqa muz okeanınıń muzı jıllıraq edi».

Jazıwshınıń súwretlewinshе, olar «doktor» degen sózdi túsinese de, «táwip» degen sózdi túsinedi eken. «Táwipler bizde bunnan bir-eki jıllar aldın bolǵan. Biraq, keyin ala awırıwshılıq pútkilley saplastırılıp bolınıwına baylanıslı, olar jumıssız qalǵan. Bul kásipti bizde házir heshkim úrdis etpeydi».

Ekinshi bir epizodta avtor házirgi geypara intervyu beriw formaları ústinen kúle otırıp, awıl xojalıǵındaǵı kóz boyamashı-

lıqtı, hádden tıs joba izinen quwıwshılıqtı ótkir sınığa aladı. Úsh kózli adamlar Beknazardan intervyu alıwğa keledi. Planetağa kelgen maqsetin soraganda, Beknazar paxtanı usı jaqqa kóshirse pe degen oy menen kelgenligin aytadı.

Beknazar sol planetada júrgeninde tús kóredi. Túsinde ol jerge qayıtıp barğan eken. Dayısının úyine baradı. Qalağa keledi. Biraq, heshkim oğan isenbeydi. Qońsısı Qarlıbay ol planetadağı bahanı soraydı. Ótemis degen jiyeni onı redakciyağa alıp baradı, redakciyanıń xabarshısı onıń úsh kózliлер planetasındağı turmıstıń jerge qaraғanda anaғurlım dárejede alға ketkenin sezip, bul belgisiz planeta haqqında kerisinshe maғlıwmat bergisi keledi. Bul epizodta haqıyqatlıqtı burmalap súwretleytuǵın jurnalistler kritikalanağı.

Solay etip, «Jat jurttaǵı jeti kún» povesti fantaziyalıq súwretlew usılı menen, ironiya hám grotesktiń járdeminde jámiyettegi unamsız xarakterlerdi, hádiyselerdi jat jurttaǵı planeta turmısı menen salıstırıp súwretleydi. Avtor bul povest penen óziniń sheberligi, ótkir baqlawshı ekenligin kórsetedi. Shıǵarma mazmunı hám formasındaǵı yumor hám fantastikalıq sıpatlardıń teń qatar qollanıwına qarap bul povestti yumor-fantastikalıq povest dep bahalasaq ta boladı.

Jas fantast jazıwshı Sádırbay Ismayılov 1991-jılı qaraqalpaq prozasında birinshilerden bolıp «Júrek galaktikası» atlı fantastikalıq roman járiyaladı. Romanda pútkil adamzattıń dóretiwshilik ullılıǵı, planetalar, galaktikalar aralıq sırlı waqıyalar, jer hám aspannıń bólinbes birligi haqqındaǵı qızıqlı waqıyalar kórkem sáwleleniw tabadı.

Romanda usınday fantastikalıq waqıyalar tımsalında ekologiyalıq ruwxıy azadalıq, adamgershilik, sap muhabbat, paraxatshılıq máseleleri de ortaǵa qoyıladı. Ásirese, shıǵarmada paraxatshılıq-júrek galaktikasınıń epicentri ekenligine úlken poetikalıq máni júklenilgen. Atap aytsaq, romannıń «Dáwkesken», «Faettonıń qıyrawı» ápsanaları menen Cefey shoq juldızı planetasınıń qayǵılı táǵdiri, Bahadırdıń atasın Kárimniń basınan keshirgenleri epizodlarında súwretlenilgen waqıyalar tikkeley paraxatshılıq máselesin sóz etiwge baǵdarlanılǵan.

Roman bul ideyalıq baǵıtı boyınsha avtordıń 80-jılları jazılǵan «Paraxatshılıq — máńgilik» povesti menen bir únles keledi.

Usınday formalıq jańa baǵdar Amangeldi Xalmuratovtıń 1998-jılı jariq kórgen «Jánnet baǵı» romanında da kózge taslanadı. Romanda waqıyalar fantastikalıq, mifologiyalıq formalarda súwretleniw tabadı. Bul shıǵarmada romannıń bas qaharmanı Arturdıń mudamı bas qatırıp júrgen «Bizdi qorshaǵan sheksiz álemde ornımız qanday? Azlı-kópli ómirimizde tiykarǵı maqsetimizdi belgilep almay, ómirimizdiń kóp bólegin biyhuwda ótkerip qoymaymız ba? Jasamaqtaǵı maqset ne? degendey sorawlar ortaǵa taslanıp, adam hám onı qorshaǵan álemnıń baylanısı, adam ómiriniń mánisi, onıń umtılısları, tilekleri usaǵan ulıwma insaniylyq mashqalalar keń túrde sóz etiledi.

Bul dáwir romansılıǵında jas jazıwshı Allazar Ábdievtiń «Jın-jıpirılar uyası» romanı elewli qubılıs bolıp kózge taslanadı.

A. Ábdievtiń qaraqalpaq ádebiyatına salmaqılı úles bolıp qosılǵan, avtordı jazıwshı sıpatında jámiyetshilikke keńnen tanıtqan shıǵarması «Jın-jıpirılar uyası» romanı boldı. («Aral» jurnalı, 1991, №3) Haqıyqatında, bul romannıń tolıq variantı emes, romannıń jurnal variantı edi. Sonda da, oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Baspasózde unamlı pikirler payda boldı. 2000-jılı bolsa, «Ámiwdárya» jurnalınıń №1, №2 sanlarında shıǵarmanıń tolıq variantı basılıp shıqtı. Romanda sovetlik dáwirdegi adam erkinlikleriniń ayaqastı etiliwleri, jámiyettegi buzıqshılıqlar, qáte-kemshilikler, adamgershilikke jat qılwalır, ádilsizlikler isenimli súwretleniwın tawıp, ótkir áshkaralanadı. Jámiyettiń, basshılardıń hádden tıs buzılıp ketkenligi sebepli haq jasawdıń hesh múmkin bolmay qalǵanlıǵın qaharmanlar obrazi arqalı isenimli ashıp beredi. Máselen, haq jasawdı küsep, sonıń ushın gúres júrgizgen Sayımbet aqırında jinli bolıp ketedi, Qayıp sońında urı, gázzapqa aylanadı, Ayap Turdievich bolsa qoldı bir siltep, basqa adamlar sıyaqlı paraxorlıq jol tutadı h.t.b. Bulardıń usınday halǵa túsiw sebeplerin avtor isenimli túrde sheber súwretlegen. Turmıs haqıyqatlıǵı dál burmalamay berilgen.

Roman syujeti eki baǵdarda parallel alıp barıladı. Jámiyet bılǵasıǵın ashıp beriwde qaharmanıń (Qayıp) jazǵan gúrrińi de berilgen. Negizinde avtor romanda óziniń gúrriń etiw usılın Áziz Nesinniń shıǵarmalarındaǵı, D. Svifttiń «Lemyuel Gulliverdiń sayaxatları» romanındaǵı súwretlew usılları menen sheber baylanıstıra bilgen.

Ulıwma, roman, ayırım ilimpazlardıń kórsetiwinshe, 1980 — 1990-jılları jazılǵan T.Qayıpbergenovtıń «Kózdiń qarashıǵı», Sh. Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», K. Mámbetovtıń «Hújdan», O. Ábdıraxmanovtıń «Bosaǵa», K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar» romanları menen ideyalıq jaqtan únlesedi

Tapsırmalar

1. Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozası rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları haqqında ulıwma túsinik beriń.
2. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen», «Qál-bimniń qamusı», «O dúnyadaǵı atama xatlar» povest, roman-larınıń Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasında tutqan ornın kórsetiń.
3. Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasınıń tiykarǵı baǵdarına hám qaharmanlar obrazına sıpatlama beriń.
4. Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasındaǵı janrlıq, kórkemlik izlenislerge mısallar keltiriń.

DRAMATURGIYA

Ğárezsizlik teatr kórkem óneri aldına da sınaqlı reformalardı ámelge asırıwdı bas wazıypa etip qoydı. Sebebi, teatr repertuarları bolǵan dramalıq shıǵarmalardıń ayırımları tematikalıq jaqtan júdá eskirgen edi, olar totalitar jámiyettiń húkimiran siyasetin táriypleytuǵın tariyxıy-revolyuciyalıq temalardı qurıldı, zamanagóy temalarda original pyesalar kem dóretildi. Sol ushın da dramaturgler 90-jıllardıń baslarınan ótken ótmishimizdegi bay tariyxımızdı, xalqımız basıp ótken mashaqatlı jollardı, bul jollardaǵı xalıq batırlarınıń qaharmanlıq is-háreketlerin ulıǵlaytuǵın tragediyalıq tariyxıy, sonday-aq, keshegi jaqın ótmishimizde jámiyette orın alǵan jat illetlerdi kritiklaytuǵın zamanagóy ruwxtaǵı satiralıq, komediyalıq pyesalar dóretiwge kúshli bet burdı. Dramaturgiyada folklorlıq-xalıqlıq syujetke negizlenip pyesalar jazıw baǵıtı payda bola basladı. Repressiya qurbanları teması da dramaturglerimizdiń názerinen shette qalmaqta. Atap aytsaq, T. Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») tragediyası menen «Sahra búlbili» (1997) draması, K. Raxmanovtıń «Injiqtıń muhabbatı», «Toǵız tońqıldaq, bir shińkildek» komediyları, Q. Mátmuratovtıń

«Ómirbek hám tazsha», S. Jumaǵulovtıń «Adamlar qalay buzılǵan?», «Kúyewińdi berip tur», «Ekstrasens» komediyaları, M. Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi», A. Sultanovtıń «Nahaqtan tógilgen qan» draması menen K. Allambergenovtıń «Ámir Temir hám Er Edige» tariyxıy dramaları, minekey, usınday baǵıttaǵı shıǵarmalar edi.

Bul jılları K. Raxmanov dramaturgiyanıń tuwdarı sıpatında jemisli dóretiwshilik miynet etip, tamashagóyler dıqqatına bir-qansha komediyalıq shıǵarmalar usındı. Onıń «Injiqtıń muhabbatı» (1992) komediyası da jaslardıń muhabbatı hám shańaraq qurıw máselelerine baǵıshlanıp jazılǵan. Onda Ğarribay, Aysolpan obrazları mısasında jaslardıń pák muhabbat sezimleri jańasha formalarda sáwleleniw tabadı. Avtor bul obrazlar arqalı adam óz jubın tawıp alǵansha semya qurıwǵa asıqpaw kerek, pák muhabbat erte me, kesh pe túbinde óz iyelerin tabadı, degen ideyanı alǵa súredi.

Komediyada qaharmanlar xarakteri, psixologiyası oǵada isenimli ashıp berilgen. Mısal ushın Ğarribaydıń ákesi Qudiyardıń jeteginde qız ayttırıp barıp, Irısgúl degen qız benen tanısıp, sóylesik júrgizgen epizodın alıp qarayıq. Bul epizodta burın Ğarribaydı tek uyalshaq, tartınshaq, injıq dep tanıp bilip otırǵan tamashagóy endi onıń ákesi yaki jáne birewdiń jeteginde kete beretuǵın qurı súlder emes ekenligin, ómirge óz kózqarası, ózinshe talǵamı bar ekenligin, jalǵan súydım-kúydimdi jek kóretuǵınlıǵın, qalıń mal berip, qız alıwǵa tis-tırnaǵı menen qarsı ekenligin seze baslaydı. Irısgúl menen bolǵan bul sóylesiklerden onıń aq kókireklik, miynet súygishlik, ziyreklilik usaǵan basqa da unamlı sıpatların kóriwge boladı. Sebebi, kewlinde hesh nárses joq Ğarribay Irısgúlge aq kókiregi menen óziniń qolınan qamır iylep, nan jabıw, awqat pisiriw, sıyır sawıw, kir juwıw, úydiń ishın tazalaw, bárı-bári keletuǵınlıǵın aytadı.

Usı sóylesiklerde óz gezeginde qalalı qız Irısgúldiń de xarakter, psixologiyası ján-jaqlı ashılıp baradı. Ol Ğarribaydıń bul gáplerine ishinen súysinedi. Sebebi, miynet kórmey, mudamı úp-súp penen ósken qız turmısqa shıqqannan keyin de, usınday «til alǵısh» kúyew menen qolın ıssı suwǵa malıp, iynin qıymıldıtpay jasawı kerek-tá!

Ekinshiden, bunday qızǵa kúyew balanıń qurǵın, bardamlı xojalıqtıń jalǵız balası bolǵanlıǵı onnan da jaqsı. Qánekey,

házirgi geypara «zamanagóy», pasıq oyılı qızlarımızdıń terminindegidey «ovcharka» — jalmawız kempiri bolmasa! Sol ushın da Irısgúl Ğarribaydıń bes baspaqlı sıyırı, bir tanası, segiz qoyı, altı qoshqarı, tórt serkesi, on úsh eshkisi, on segiz ılaǵı, jigirma bir tawıǵı bar ekenligin esitip quwanıp ketedi. «Kim-kim bolıp turasız?» — degen sorawına Ğarribaydıń «ákem, men, him-him...» — dep irkilip juwap qaytarǵanına «kempiri de bar shıǵar», dep húrreyleneip seskengendeı túr bildiredi. Az ǵana irkilisten keyin «anaw ne, anaw...» — dep qolı menen hawada álle neniń súwretin sıızıp kórsetip, aqırı «pıshıq-tá, pıshıq!» degen Ğarribaydıń juwabın esitkennen keyin janı jay tawıp, jayma shuwaqlanadı.

Ğarribay, álbette, ishinen Irısgúldiń bul peyli-ıqbalın sezip turadı. Sol ushın da ol unatpaǵanlıǵın ayta almay, bul jerden tez qayıtıp ketkenshe asıǵadı. Bunnan aldın Ayjamal degen qızdı aytırıp barǵanda da ol usınday halatqa duwshaker bolǵan edi.

Heshkimdi unatpaytuǵın Ğarribay muhabbat degenniń ne ekenligin vetvrach qız Aysholpandı ushıratqanda ǵana seze baslaydı. Bunı bul qızıl sıyırdıń tolǵatıw waqıyası súwretlenetuǵın epizodtaǵı Ğarribay menen Aysholpannıń sóylesiklerinen ayqın sezemiz. Miynetke qatnas, kózqaraslardıń birligi olardı tap bir mıń jıllıq ashıqlarday bir-birine jaqınlastıradı.

Dramaturg bul juwmaq arqalı hesh nárseden biyǵárez, óz ara túsinişiw hám kózqaraslar birligi arqalı shın kewilden shıqqan muhabbat ǵana adamdı baxıtqa bólendiretuǵın haqıyqıy muhabbat bola aladı degen ideyanı alǵa súredi.

T. Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» draması 1998-jılı «Erkin Qaraqalpaqstanı» gazetası betlerinde jariq kóre basladı. Drama da súwretlengen ayırım waqıyalıq epizodlar jazıwshınıń «Baxıt-sızlar» romanına tiykar etip alınǵan waqıyalar menen málim dárejede sáykes keledi. Lekin, jazıwshı drama da Aydos baba obrazına dramaturg sıpatında prozasındaǵı Aydos biyge berilgen bahasına qaraǵanda basqasha kózqarasta boladı, Aydos baba obrazına búgingi milliy ǵárezsizlik dáwiri kózqaraslarınan shıǵa otırıp, pikir júritedi. Drama da súwretlengen waqıyalar Aydos ómiriniń 1810 — 1827-jıllarına tuwra keledi. Aydos bul dáwirde túrkiy xalıqlardıń tariyxın, geneologiyalıq shejiresin jaqsı biletuǵın adam sıpatında sáwleleniw tabadı. Biz bunı drama daǵı Aydostıń xan menen xan dárejesindegi sawatlı sóyleskenlerinen

aniq bayqaymız. Aydostıń xan menen bolǵan bul sóylesiklerinde qaraqalpaq mámleketshiligin qayta dúziwdegi Maman biydiń umtısları, biraq, bul umtıslardıń Rossiya imperiyası tárepinen is júzinde qollap-quwatlanılmaǵanlıǵı, imperiyanıń eki júzli siyasatı, sol ushın da Maman biydiń qaraqalpaqlardı atababalarınıń burınǵı watanı — Ámiwdáryanıń tómeni qıyarlıqlarına alıp kelgenlikleri haqqında pikir júritiledi.

Dramada Aydos babanıń qaraqalpaq mámleketshiligin dúziw haqqındaǵı oyları inileri Mırjıq, Begislerdiń kózqaraslarına qaraǵanda anaǵurlım keń hám unamlı. Mırjıq, Begisler qaraqalpaq mámleketshiligin dúzgende, tek bir ruw — qońırat ruwınıń húkimdarlıq etiwın árman etedi. Aydos bolsa ruwlar arasındaǵı bul alawızlıqtı saplastırıp, barlıq qaraqalpaq ruwların bir awqamǵa — qaraqalpaq xanlıǵına biriktiriwdi oylaydı. Hátte, házir qudaytala Ámir Temurdı jariq dúnyaǵa qaytadan keltirgende me edi, men qaraqalpaq xanlıǵı haqqında oylamaǵan da bolar edim, degenge usaǵan qıyallarǵa da baradı. Onıń oyınsha, Ámir Temur barlıq túrkiy xalıqlardı bir mámleketshilikke biriktiriw ushın gúresken. Aydos ta usı siyasattı qollap-quwatlaydı.

Jazıwshı Aydos hám onıń tuwǵan-tuwısqanlarınıń obrazında feodallıq dáwirdiń jikleniwshilikke, ala awızlıqqa tiykarlangan nızamları menen ádep-ikramlıq normaların ashıp beredi. Aydos tragediyası arqalı bolsa, usı ala-awızlıqtıń aqıbetlerin kórsetedi. Jazıwshı-dramaturgtıń Aydos haqqındaǵı jaqsı niyetleri onıń obrazınıń isenimli jaratılıwına kerı tásirin tiygizbeydi, kerisinshe avtor Aydos obrazın barlıq qarama-qarsılıqları menen tolıq jaratıp beredi.

T. Qayıpbergenov 1997-jılı dóretilgen «Sahra búlbili» (1997) dramasında Berdaq obrazına da usınday milliy gárezlik ideologiyası kózqarasınan baha beredi. Bul drama Berdaq obrazın jaratqan basqa poeziyalıq, prozalıq shıǵarmalarǵa qaraǵanda ádewir isenimlilik hám kórkemlik sıpatınıń kúshlilik menen kózge taslanadı.

M. Nızanovtıń «Eki dúyanıń áweresi» pyesası toyımsız, insapsız adamlardı qaralaǵan komediya bolıp tabıladı. Komediya súwretlengen waqıyalar biziń jaqın ótmishimizden alınǵan. Shıǵarmada dúnya jaralǵalı insaniyattıń ayaǵına tusaw bolıp kiyatırǵan jaǵımpazlıq, alımsaqlıq, dúnyaparazlıq, paraxorlıq,

jalaxorlıq usağan unamsız illetler ötkir sığa alınadı. Avtor Artıq, Ótexan, Asqar, Sárdar hám Nasırlardıń obrazların jaratıw arqalı usı illetlerden jerkeniwge, oğan qarsı gúresiwge shaqıradı.

Komediya 1991-jıldan baslap Nókis, Tashkent teatrı saxnalasında qoyılıp kiyatır.

Muratbay Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi» komediyasında súwretlengen waqıyalar hám qaharmanlar obrazı biziń jaqın ótmishimizden alınsa da, onda adamzatqa erte dáwirlerden berli illet, mashqala bolıp kiyatırğan sútخورlıq, toyımsızlıq, dúnyapazarlıq, zıqnalıq, alımsaqlıq, hújdansızlıq, jaǵımpazlıq sıyaqlı unamsız jat qásiyetlerge qarsı gúres ideyaları ortaǵa taslanadı.

Shıǵarma syujeti Asqardıń úyinde Asqar hám onıń hayalı Ótexannıń ápiwayı sóylesiwi menen baslanıp, kem-kem shiylenisken dramalıq sıpat iyelep otıradı. Olarǵa kelip qosılǵan Artıq hám Nasırlar arqalı komediyanıń waqıyası haqıyqıy dinamikalıq rawajlanıwǵa ótedi.

Asqar hám Nasır ózleri xalıqtıń nanın jep, óz mápi ushın Artıqtı da óltirip, jırıp jegenlerin «sonıń moynında ketti» dep tergewden qutilmaqshı boladı. Al, bunıń esesine Artıqtıń asabatın berip, onıń jesir qalatuǵın hayalına járdem beriwdi ekewi óz moynına aladı.

Al, Artıq bolsa ólip baratırıp ta basqalardaǵı qarızların bul ekewinen óndirip, o dúnyaǵa para beriw ushın alıp ketedi hám «meniń Asqar menen Nasırda pálen som alası qarızlarım bar» dep hayalına til xat taslap úlgeredi. Kúyewiniń bul háreketleri ózi burınnan buzıqlıq jolǵa túsip, baslıǵınan eki qabat bolıp qalıp, Artıqqa asılıp májbúriy qosılǵan Ótexanǵa da ońay tusedi. Hátte, kúyewiniń namazında kúyewine janı ashıp emes, al ilgeride haram ólgen sawın sıyırınıń jetim qalǵan baspaǵına kewli eljirep, dawıs salıp jılaydı.

Komediya syujetindegi oǵada qonımlı kúlki tartatuǵın bunday detallar hám kórinisler avtor tárepinen geyde tolıq real plan-da, al geyde reallıqqa jaqın, biraq, bórttirilgen-giperbolalastırılǵan awhalda alınıp súwretlenedi.

Sunday-aq, shıǵarmada buǵan qosımsha ayırım orınlarda ómir qubılısları qıyalıy emes, tús kóriwshilik, gallyucinaciyalıq qubılıslar sıpatında sheber biriktirilip berilgen. Bunday usıllar avtordıń qálemi ısılıp, dóretiwshiliginiń poetikalıq-kórkemlik dárejesiniń óskenliginen derek beredi.

Mısalı, shıǵarmadaǵı Artıqtıń tús kóriw qubılısı, onıń o dúnyadaǵılar menen de kelisip beyishke barıwǵa talpınıw waqıyası, dúnya ushın, hátte, óziniń ómirinen keshiwi, pul, mal-múlk ushın buzıq hayalǵa bile tura úyleniwi hám ámel alıw waqıyaları biziń bul pikirimizdiń mısalı bola aladı. Bulardıń barlıǵı komediya da astarlı, ızǵarlı kúlki oyatıw tásirlilegen asırıp, dóretpeniń poetikalıq sheńberiniń keńligin tastıyıqlap tur.

Qullası, M. Nızanov satiralıq poeziya, proza menen bir qatarda dramaturgiya da jańa kórkemlik izlenislerge umtılıp atırǵan jazıwshı.

2001-jılı A. Sultanovtıń «Nahaqtan tógilgen qan» draması jaratıldı. Bul drama jazıwshınıń «Dóhmet» kino romanı tiykarında jazılǵan. Dramada XX ásirde qaraqalpaq mámleketshiligin qayta dúziwdiń bası-qasında bolǵan úlken mámleketlik isker, xalqımızdıń súyikli perzenti Allayar Dosnazarovtıń repressiya dáwirindegi mashaqatlı xızmetleri hám ayanıshlı táǵdiri sóz etiledi.

Dramada A. Dosnazarov obrazı «Dóhmet» romanındaǵı obrazǵa qaraǵanda da anaǵurlım tolıq hám tásirli etip jaratılǵan. Mısal ushın, A. Dosnazarovtıń atılar aldındaǵı monologı menen atılıw kórinisi súwretlegen epizodtı alıp qarayıq:

«Tuwılǵan mákanım Qaraqalpaqstan! Kindik qanıw tamǵan ana topıraǵım. Men seniń keleshegiń ushın pútkil ómirimdi arnadım, seniń arıńdı-arlap, jırıńdı-jırladım. Dos ta arttırdım, dushpanım onnan da kóp boldı. Endi sennen alıslarda, ózge jurtta, ǵayrı elatta ólim aldında turıppan. Irza bolıń maǵan, birádarlarım! Ármanlarım kóp edi. Ámiwdáryanıń ılay suwında shomılsam, Araldıń aq bas tolqınlarında júzsem dep edim. Borpań topıraqlarıńdı shańqıtıp, qara jerdi qayra-qayra basıp júzsem dep edim. Bul da nesip etpedi. Sennen alıstaǵı kúnlerim qorlıqlı ótti meniń. Táǵdir shıǵar, táǵdir. Tuwılǵan elim! Seniń táǵdiriń menikine usamaǵay. Áwladlar ushın sen azat hám abat watan bolıp qalǵaysañ!...»

Avtomat sestı esitildi. Toǵay qusları dúr silkinip ál hawaǵa ushtı. Oq tiygen Allayar jerge quladı. Aq qayıńlarda qıp-qızıl qan izleri qaldı...

Sapar Xojaniyazov atındaǵı jas tamashagóyler teatrında 2001-jılı saxnalastırılıp, sol jılı Ózbekstan Respublikası teatrları festi-

valınıń jeńimpazı atanǵan «Nahaqtan tógilgen qan» spektakli usı kórinisler menen tamamlanadı.

Bunnan keyin Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti I.A. Karimovtıń «Biziń watanımızdıń erkinligin, xalqımızdıń ar-namısı hám qádir-qımbatın, milliy dástúrler menen úrip-ádetlerdi qorgaw ushın, totalitarlıq tutım júrgiziw dáwirinde millionlaǵan gúnasız puqaralardıń ómirinen ayırılǵanlıǵın, kóplesen shańaraqlardıń buzılǵanın, kóp sanlı balalardıń jetim qalǵanlıǵın tariyxtan házirgi hám bunnan keyingi áwladlardıń yadınan shıǵarıp taslaw hasla múmkin emes» degen sózleri aytıladı. Saxna artında Gerb hám Bayraq, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik Gimni jańlap esitiledi.

Mine, bular talantlı jazıwshı, dramaturg hám publicist Alpısbay Sultanov dóretilshiliginiń babamız Allayar Dosnazarov temasına baǵıshlanǵan bir bólegi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ğárezsizlik dáwiri dramaturgiyası rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların kórsetiń.
2. Ğárezsizlik dáwiri dramaturgiyasında jáhán hám milliy dramaturgiya dástúrleri qalayınsha rawajlandırıldı?
3. Ğárezsizlik dáwiri dramaturgiyasında zamanagóy hám tariyxıy temalarda dóregen dramalardı atap kórsetiń hám qaharmanlar obrazına sıpatlama beriń.
4. Ğárezsizlik dáwirinde dóregen Q. Mátmuratovtıń «Bir úyde eki ómir», M. Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi», K. Raxmanovtıń «Injiqtıń muhabbatı», K. Allambergenovtıń «Ámir Temir hám «Edige» dramaların oqıp kelip, mazmunın túsindirip beriń.

IV BÓLIM

TUWÍSQAN XALÍQLAR ÁDEBIYATÍ

SHAYX SAADIY

(1210—1292)

Muslihaddin Abu Muhammad Abdallah ibn-Mushrif ibn-Muslih ibn-Mushrif Saadiy Shiraziy 1203—1210-jıllar shamasında Irannıń qublasında Fars topraǵında, áyyemnen belgili Shiraz sháhárinde dúnyaǵa kelgen.

Saadiydiń atası Mushrif Shiraziy ulama adam bolǵan. Saadiy on úsh jasında atası qaytı boladı.

XIII ásirdiń jıǵırmalanshı jılları Jaqın Shıǵıstı Shıńǵısxannıń láshkerleri jawlap aldı.

Saadiy watanın taslap, ele mongollardıń qılıshınan aman turǵan Baǵdad qalasına ketedi. Ol jerde dáslep Nizamiyya, sońınan Mustansiriyya medreselerinde tálim aladı.

Oqıwdı tamamlǵan Saadiy Mekkege hajǵa ketedi. Sońınan ol jıǵırma jıldan aslam ómirin dárwishlik penen ótkeredi. Sol waqıttaǵı musılman wálayatlarınıń kópshiligin payıw-piyada gezip shıǵadı.

XIII ásirdiń 50-jılları shayır Damashqta Omeyyadlar meshitiniń janında ornalasıp, sol jerde óziniń ataqlı «Bostanın» jazıp baslaydı. Bunnan soń 1256-jılı tuwılǵan qalası Shirazǵa qayıp kelip, «Gúlistan»dı jazıw menen shuǵıllanadı. Usı jerde ol shayx dárejesine jetisedi.

Saadiy 1292-jılı tuwılǵan qalasında dúnyadan kóz jumadı.

Shayx Saadiy Shiraziydiń «Qulliyatı» (barlıq shıǵarmalarınıń jıynaǵı) «Bostan» (1256—1257) hám «Gúlistan» (1258) dástanlarınan, 6000 báyttan ibarat gázellerden ibarat.

«Bostan» («Miywe baǵı») — mutakarib ólshemi menen jazılǵan didaktikalıq poema bolıp tabıladı.

Al, «Gúlistan» («Gúl baǵı») poeziya (qosıq) hám proza (qara sóz) menen jazılǵan didaktikalıq poema dep júrgiziledi.

Islam Shıǵısı poetikalıq dástúri boyınsha bul quramalı, kóp bólimli shıǵarmalar «másnawıy» dep ataladı. Házirgi terminologiya boyınsha bul shıǵarmalardı poema yamasa dástan dep belgilewge boladı.

Shayır jası birazǵa bargan shaǵında dóretken bul eki shıǵarmasında da adam balasınıń tárbıyası názerde tutiladı. Bul eki dástanıń da ózeǵi kámil insan tárbıyası bolıp tabıladı. «Tárbıya kórgen adam — dúnyanıń kórki», — Saadiydiń shıǵarmalarınıń bas mazmunı usı. Shayır adamlardı haqıyqıy adam bolıp jasawǵa shaqıradı.

Házirgi waqıtta biziń mekteplerimizde, joqarǵı oqıw orınlarında Islam Shıǵısınıń ádebiyatın úyreniwge keń orın berilip atır. Islam Shıǵısı ádebiyatınıń úlken bir qanatın quraytuǵın parsı ádebiyatınıń iri wákilleri Rudakiy, Ferdawsiy, Nasır Xısrav, Omar Hayyam, Nizamiy, Saadiy, Hafız, Jalaladdin Rumi hám Jámiylerdiń dóretpeleri menen tanısız jas áwladqa úlken ruwxıy azıq beredi.

Shayx Saadiydiń «Gúlistan» dástanı qaraqalpaq tiline belgili shayır Saǵınbay Ibragimov tárepinen sheberlik penen awdarılǵan.

Dástan baslama hám segiz bapтан turadı. Shıǵarmanıń dúzilisi tómendegishe:

- Baslama — shıǵarmanıń jazılıw sebebi haqqında;
- Birinshi bap — patshalardıń ómiri haqqında;
- Ekinshi bap — dárwishler ádebi haqqında;
- Úshinshi bap — qanáát pazıyleti haqqında;
- Tórtinshi bap — úndemewdiń paydası haqqında;
- Besinshi bap — ıshqı hám jaslıq haqqında;
- Altınshı bap — ázzilik hám ǵarrılıq haqqında;
- Jetinshi bap — tárbıyanıń tásiiri haqqında;
- Segizinshi bap — sáwbet ádebi haqqında.

Ullı parsı shayırı Muslihaddin Saadiy Shiraziydiń «Gúlistan» atlı bul dástanı Islam Shıǵısı ádebiyatınıń biybaha baylıqlarınıń biri. Saadiydiń shıǵarmasında jámlengen hikayatları ásirler dawamında medireselerde oqıw quralı bolıp xızmet etip, jaslardı adamgershilikke, jaqsılıqqa tárbıyalawda úlken xızmet etip kelgen.

Bul kitaptaǵı tereń filosofiyalıq hám ádep-ikramlıq mánige iye hikayatlar biziń hárbirimizdi joqarı adamgershilikke, is-há-

reketlerimizdi jaqsılıqtıń ólshemi menen bahalap jasawǵa tárbiyalaydı.

Shıǵarma úlken didaktikalıq hám sociallıq xarakterge iye.

Soraw hám tapsırmalar

1. Shayx Saadiydiń ómirindegi tiykarǵı waqıyalardı aytıp beriń.
2. Shayırdıń «Gúlistan» dástanı neshe bólimnen turadı?
3. Saadiy dástanlarınıń ideyalıq mazmunın aytıp beriń.

SHAYX SAADIYDIN' «GULISTAN» DASTANINAN AYIRIM HIKAYTLAR

Hikayat

Iran patshası Nushinrawan ádalatlı ań awlap júrgeninde kábab pisiriwge duz tabılmay qalıptı. Xızmetkerlerdiń birewi jaqın jerdegi bir awılǵa duz alıp keliwge baratuǵın bolıptı. Sonda Nushinrawan: «Zinhar, duzdıń bahasın bermey alma, bolmasa patshalar arasında zorlıq ádetke aynalıp, elge zálel kelip júrer», — dep tapsırıptı.

Nushinrawannan soraptı: «Bir qısım duz algannan elge ne zálel keler?»

«Dúnya jaralganda zulımlıqtıń tiykarı az edi, — dep juwap beripti Nushinrawan. — Biraq, hárkim ústine az-azdan qosa berip, búgin ózlerińiz biletuǵın dárejege keldi».

Bir alma úzse patsha puqaranıń baǵınan,
Jalpıldaqlar aǵash qoymay shawıp, baǵdı xarab áyler.
Bes jumırtqa talap etse patsha elden zorlıq penen,
Láshkeri mıń tawıqtı iske dizip, kábab áyler.

Hikayat

Bir saparı Damashqta sháhardıń sırtında zıyarat ornında edim, ol jerge ádilsizlik penen atı shıqqan arab patshalarınıń biri keldi. Ol hám sol jerde namaz oqıp, hájetlerin tiledi.

Bul múbárek qádem jayǵa bay hám keler, gáda hám keler,
bir bilgenim, dáwletliniń mıtáji kóp gádadan göre.

Bunnan soñ ol mağan qarap: «Dárwishlerdiñ tilegi qabıl, deydi, meniñ haqqıma bir duwa qılsañ, sebebi sol, meniñ bir kúshli dushpanımnan qattı qáwpim bar»,— dedi. Men oğan: «Gáda puqaralarıña jaqsı múnásibette bol, sonda seni heshqan-day dushpan alalmaydı!» — dep juwap qıldım.

Kúshten tuwısıña sıymay tursañ da —
Bir ájiz paqırdıñ qolın qayırma.
Qol sozbağan bolsañ súrnikkenlerge —
Sen jıǵılğan kúni kim qolın sozar?
Kim jamanlıq etip, jaqsılıq kútse —
Ol adamnıñ bastan tozǵanı bolar.
Ádil tórelik ber, haq tárepin al —
Aldında qıyamet-qayım otı bar.

* * *

Bárshe bir topıraqtan bina bolǵanbız,
Bárshe bir deneniñ aǵzalarımız.
Pıshaq kesip ketse bir barmaǵıñdı,
On eki músheñniñ bári awıradı.
Basqanıñ dártine bolsañ biypárwa,
Seni adam deyip aytıp bolar ma?!

Hikayat

Bir kúni doslarımınñ biri aldıma kelip, kún kórisiniñ tómenligin aytıp nalına basladı:

«Tapqanıñ tapqanıma ushlaspaydı, xojalıǵımda jan kóp, gá-dalıqtan óler halǵa keldim. Basqa bir ellerge shıǵınıp ketsem be, dep te oylayman, hesh bolmasa, oyaqlarda qayır sorasam, ústimen kületuǵın adam bolmas edi.

Biraq, dushpanlarımınñ gáremetinen qorqaman, olar meniñ bala-shaǵamdı taslap ketkenim ushın adam qatarınan shıǵarıp taslap, mına sózdı aytarı turǵan gáp:

Bunday hújdansızǵa topıraq shashınlar,
Adam qılatuǵın isti qılmadı:
Payız izlep ketti qara basına,
Ul-qızları bunda zar jılap qaldı.

Meniń esap-sanaq islerinen xabarım barlıgın hámme biledi. Siziń sharapatıńız benen patshamız maǵan bir hámel berse, sınǵan kewlim qarar tabar edi, ómir-ómirimshe sizge minnetdar bolıp óter edim».

Men aytım: «Aǵayınım, patshanıń xızmetiniń eki tárepi bar: bir jaǵınan — patshadan napaqa kútip jasaysań, ekinshi jaǵınan — janińnan qáwip etip jasaysań.

Nan ushın janińdı qáwipke qoyıw — aqıllılardıń isi emes.

Paqırǵa hesh kimse záwlim salmaydı,
Baǵı-háreminiń xarıjın sorap.
Ya ashtan-ash jatıp tınısh uyqılaǵıl,
Ya bir tislem nan, dep qul bol patshaǵa.

Ol maǵan dedi: «Bul aytqan sózlerińniń maǵan baylanısı joq hám meniń iltimasıma durıslı juwap bermediń. «Kim qıyanet qılsa — esapta qolı qaltıraydı» degen sózdi esitpediń be?»

Quda degen adam haq sózdi aysın,
Haq sóyleseń bolar maqsuwdıń hasıl.

Danalar aytadı: «Tórt adam tórt adamnan qorqadı: qaraqshı — sultannan, urı — qarawıldan, jalatay — ayǵaqshıdan, buzıq — muxtasibten. Al, kimniń jolı dúziw bolsa — heshkimnen qorıqpaydı».

Mánsabqa jetisseń — dámegóy bolma,
Altınnıń janında áydarha jatar.
Taza júr, heshkimnen ándiyshe qılma,
Patas qadaq bir kúni tasqa urılar.

Men mına gápti aytım: «Seni tıńlap túlki haqqındaǵı hikayat yadıma tústi: Túlki jan-iymanı qalmaq súrinip-qabınıp qashıp baratırsa kerek. Sonda birew onnan: «Ne bolıp qaldı, neden zár-reń ushıp qashıp baratırsań?» — dep soraptı.

Túlki: «Túyelerdi tutıp alıp, májbúriy jumıs isletiwge jıynap atır, dep esittim», — dep juwap beripti.

«Haw, túyelerdiń saǵan ne qatnası bar, túye kim, sen kim?!» — depti oǵan jańaǵı adam.

«Áy pámsiz, — deпти оған тұлкі. — Күнshiller meni түйе деп тутıp berse, kim meniń janıma ara түседі?!

Саған аytajaғım sol, biradar, seniń ақıllı hám júregi taza, таqıwa hám dıyanatlı болғanıń менен, hár басқан қáдемиңде күнshiller tabıladı.

Eger, erтеń bir күн olar pitne қılıp, patshaға seniń аq dege- nińdi қара etip kórsetse — kim seni patshanıń gázebinen qorğay aladı? Sonıń ushın men saған usı kúnińe qánaát etip, mánsabqa dámeгóy bolmawıńdı másláhát eter edim.

Teńizde paydanıń bası-ayağı kán,
Biraq amanshılıq múlki jaғada.

Ol dostım mennen bul gápti esitip renjip, maған kewlime keletuғın sózlerdi ayta basladı: «Áy seniń ақıl-parasatıńa, pá- mińe bolayın! — dedi ol. — Danalar durıs aytқан: «Doslar basıńa is túskende bilinedi, al dasturxanıń basında dushpanlarıń da dos bolıp kórine beredi!»

Nanıń qalıń kúni kim dospan dese —
Onı ras sóz, dep biliwshi bolma.
Sen jıgılған kúni súyese kelip,
Sol adam haqıyqıy yar-dosıń bolar.

Men onıń júzine ser salıp, sózlerimdi ashıw hám gázep pe- nen tuńlap otırғанın kórdim. Bunı kórip turıp shıday almadım, sáhibdiywan menen eski ashnalıғım bar edi, sonıń aldına barıp, dostımнıń hal-awhalın bir-bir bayan etip, jaqsı gána qábileti bar, pazıyletli adam, dep qátere saldım. Sonnan ol, dostımdı kishigi- rim bir hámelge qoydı.

Aradan biraz waqıt ótkennen soń onıń ақıl-parasatın, jaqsı qásiyetlerin iste sinap bahalap, onnan góre joқarıraq lawazımға tayınlaptı. Sonnan dostımнıń isi rawaj таwıp, máртеbesi күн- nen-künge joқarıлаp, patshanıń máhremi hám másláhátgóyi dá- rejesine jetisti.

Dostımdı baxtıyar halda kórip mına báytti aytтым:

Basıńa is түsse — biyúmit bolma,
Zúlmet ishre pinhan abı-hayat bar.

* * *

Kewliń zil almasın jaman kúnińde —
Úmit et Táńirdiń márhamatınan.

* * *

Zamannan nalınıp túnere berme,
Sabır — ashshı, biraq miywesi tatlı.

Sol kúnleri men bir jámáá yar-doslarım menen Mekke saparına jol aldım, zıyaratınan qayıtıp kiyatırsam, wálayatqa eki mánzil qalǵanda, bayaǵı dostım jol ústinde kútip aldı. Ol azıp-tozǵan, ústi-bası alba-dulba, adam ayaǵanday halatta edi.

«Ne bolıp qaldı?» — dep soradım.

«Seniń aytqanıń tuwrı shıqtı, — dep juwap berdi ol, — birewler maǵan dushpanlıq qılıp, meni qıyanette ayıpladı. Patsha haqıyqatı sorastırıp otırmadı, al, eski yar-doslarım kúni keshe meniń menen duz-dámek bolıp júrgenin umıttı, hesh qaysısı haq sózdi aytpadı.

Kimnińdur basında bolsa dáwleti —
Hámme qol qawsırıp keldi bile ber.
Áǵárki, basınan dáwleti ketse —
Kim kóringen atqa qaqtırıp óter.

Qullası kálam, meni kóp qıynawǵa saldı, tek usı háptede, Siziń aman-esen haj saparınan kiyatırǵanıńızdıń xabarı jetkennen soń ǵana, meniń ayaq-qollarımdaǵı kisenlerdi alıp, malı-múlkimnen ayırıp, bosatıp jiberdi», — dep sóziniń bántin bastı ol.

Men oǵan aytтім:

«Men saǵan burın aytpap pa edim: patshanıń xızmeti teńizge saparǵa shıqqanday — paydası mol, biraq qáwip-qáteri onnan da ziyat: ya ǵáziynege qolıń jetedi ya ǵáziyneniń tilsimine ushırıp ólip keteseń!»

Kók teńizdiń arjaǵına sapar shekken bázirgen
Qosuwıslap teńge súzer ya tolqınlar onı súzer.

Onıń kewil jarasına duz sepken bolmayın, dep, basqa gáptiń basına barmay mına, sózlerdi aytıw menen sheklendim:

Bilgenniń aqlın pisent qılmadıń,
Aqıbet ayağıń tústi kisenge.
Nishterin suqqanı jaqpaydı eken,
Shayanniń uyasın túrtip neteseń?

Hikayat

Aytadılar, bir wázir patshaniń qaznasın toltırmaq ushın puqaralardı kóp páteńgige salıptı. Ol danalardıń mına sózinen biyxabar edi: «Eger kim bir yamanniń kóńlin tabıw ushın Alla taalanıń bendelerine azar berse, Alla taala bir kúni ol adamlarǵa kúsh berip, zulımnıń sazayın tarttıradı».

Ottaǵı qańbaqtıń halın soradı —
Zulımlardıń kúni sonday boladı.

Aytadılar, haywanlardıń aǵlası — arıslan, al, tómeni — eshek. Biraq adamdı jeytuǵın arıslannan, beline salǵan júkti kóteretuǵın eshek mın máрте yaqshıdur.

Pámi bolmasa da eshek paqırdıń,
Júk tasıǵan waqta ol hám qádirli,
Xalıqqa azar bergeni eki ayaqlı
Zalımnıń eshektey bolmas qádiri.

Ol wázirdiń xalıqqa zulım hám jábir qılǵanı patshaǵa málim bolıp, onı júz túrli azap-uqıwbetler menen óltiriwge párman berdi.

Ulıstı bilqastan búlginge salsań,
Patshaniń rahmetin qalay alarsań?!
Kútseń márhamatın Alla taalanıń,
Qayır-saqawattan jıraq bolmaǵıl.

Jazaǵa tartılǵan wázirdiń tusınan ótip baratırıp, ol azar bergenderdiń biri bılay depti:

Buwırqanıp bes kúnlük mánsabıw-mártebege,
Aqıyırı jaqsı bolmas elge azar bergenniń.

Jutıp qoyǵan súyeginiń ótse de tamaǵınnan,
Qarındı jarıp shıǵar kindikke taqalǵanda.

* * *

El-xalıqtıń ǵarǵısı tutar bir kúni,
Xarab bolar zulımlardıń ómiri.

Hikayat

Bir zalım hámeldar gedeylerdiń shapqan otının arzanǵa satıp alıp, baylarǵa qımbatına pullaydı eken. Bir sáhibdil adam onı ushıratıp qalıp bılay depti:

Jılanbısań shaqqan názer salgandı,
Ya apat shaqırǵan bayıwlımısań?!

* * *

Zorlıǵın júredi biz paqırlarǵa,
Biraq sen ázziseń Quda aldında.
El-xalqtıń ǵarǵısın arqalawdan qorq,
Zorlıqtıń juwabı soralar kún bar.

Zalım hámeldar bul sózge qulaq aspadı, jaqtırmay teris burılıp ketti. Sonnan bir kúnleri onıń asxanasınan otınxanasına ushıqın túsip, úyi janıp, bir aqshamda barlıq dúnya-mülkinen ayrılıp, jıllı qustósekten shıǵıp, ıssı kúldiń ústinde qaldı.

Bayaǵı adam sol aqsham onıń tusınan ótip baratırıp, onıń qasındaǵılarǵa: «Qayaqtan meniń úyime ot tiyip júrgenine hayranman», — dep atırǵanın esitip qalıp: «Sen jılatqan biysharalar-dıń ahıw-pıǵanınıń otınan!» — dedi.

Ǵárip-qáserlerge sen azar beriwshi bolma:
Álemge ot tiyer olardıń bir ahınan.

Hikayat

Bir palwan gürestiniń úsh júz altmısh ámelin biletuǵın edi, hár kúni jańa ámel qollanıp güres tutar edi. Shákirtleriniń ishinde bir boy-sını kelisken birewin táwir kórer edi, oǵan úsh júz elli toǵız ámelin úyretti, sońǵı ámelin úyretpedi, ózine saqladı.

Sonıń menen jańaǵı shákirti sol elge ataqlı palwan bolıp jetildi. Másele soǵan barıp jetti, shákirt bir kúni patshanıń dárgayına kelip:

«Ustazımnıń tárbıyası haqqına ǵana onı ózimmen joqarı bilemen, bolmasa kúshte, ámelde onnan kem emespen!» — dedi.

Patshaǵa bul sóz jaqpadı. Ekewine gúreske túsiwge hámir etti. Palwanlarǵa keń maydan tayarlanıp, mámlekettiń barlıq iyge tartar hámeldarları, palwanları tamashaǵa jıynaldı. Shákirt arısladay aqırıp, aldınan taw shıqsa da qoparıp taslaytuǵınday bolıp ortaǵa shıqtı. Ustazı shákirtiniń kúshke kelgende ózinen basım ekenin túsindi, sóytip oǵan úyretpey pinham saqlaǵan ámelin qollanıp gúres tuttı. Shákirt ol ámelge ilaj qıla almadı. Ustazı shákirtin qos qollap tóbesinen asırıp jerge urdı. Tamashaǵa jıynalıp turǵan xalıq ulı-shuw bolıp, ustaz palwannıń xoshametin jetkerdi.

Patsha ustazǵa sarpaylar berip algısladı. Al shákirtke: «Seniń ustazımnan alıqpan, dep maqtanǵanıń qayda? Jıǵılıp qalǵanıń qalay boldı?» — dep qısqındırdı.

Shákirt ayttı: «Patshayım, ol meni kúshi basım kelip jıqpadı, al mennen giznep kelgen ámelin qollanıp jıqtı».

Sonda ustazı turıp ayttı: «Ol ámeldi men usınday kún tuwıp qalar, dep sır saqladım. Aqır, danalar aytadı: «Dostıńa ózińnen zor qúdiret berme, eger bir kún araǵa dushpanlıq kirse, ol sennen ústem bolıp ketpesin», — dep».

Hikayat

Patsha bir gúnasız adamdı óltiriwge párman etipti.

Ol adam ayttı:

«Áy patsha, sen maǵan ǵázep etip, ózińe azar keltirme, men ǵoy birdemde ólip ketermen, biraq meniń haq qanıń seniń moynıńda óle-ólgenińshe qaladı!»

Samal kibi pánıy ómir óter-keter,
Qayǵı da, quwanış ta óter-keter.
Zalım bizge jábir berdim, dep oyladı,
Bergen jábiri bizden keship oǵan óter.

Patshaǵa onıń násiyatı maqul túsip, jazadan azat etti.

Hikayat

Bir wázir qol astındaǵılargá rehimli bolıp, jumısı túsip kelgenlerdiń mútájin pitkerip jiberetuǵın edi. Bir kúnleri ol patshanıń gázebine ushırap, aqúyli bolıp qaldı. Onıń mártebesi bálent waqıtta qılǵan jaqsılıqlarınıń arqasında arttırǵan dosları járdemge qolın sozdı. Hámeldarlar onı qıynawlardan saqladı, ulıǵlar onıń jaqsı qásiyetlerin mudamı sóz qıldı, aqır-sońında patsha gúnasın keshirip jiberdi. Sol jerdegi sáhibdillerden biri bul waqıyanı esitip, bılay dedi:

«Kewlin tabıw ushın yar-doslarınıńnıń,
Sat atańnan qalǵan miyras baǵıńdı.
Qazanı qaynasın yaqshı adamlardıń —
Oshaqqa ur, endi, úyde barıńdı.
Jamanlıq qılsa — sen jaqsılıq et,
Qabaǵan iyt bolsa — toydır tamaǵın».

Hikayat

Birneshe ulıǵlar menen kemedede otırar edim, aldımızdaǵı bir qayıq awdarılıp, eki adam suwǵa ǵarq boldı. Ulıǵlardıń biri kemeshige: «Analardı qutqar, men saǵan hár qaysısı ushın elli dinardan beremen», — dedi.

Kemeshi júzip barıp birewin ǵana alıp qaldı, ekinshisi suwdıń astına ketti. Men kemeshige: «Ana birewdiń demi tawsılǵan eken, sonıń ushın sen oǵan emes, mınawsına asılıp aman alıp qaldıń, bunısınıń ele júrimi bar eken», — dedim. Kemeshi kúlip turıp: «Aytqanıń durıs, — dedi, — men usını aman alıp qalıwǵa umtıldım, sebebi, men bir saparı shólistanda harıp kiyatırǵanımda túyesine mindirip edi, al anawsınan bala waǵımda talay qamshı jep edim».

Men ayttım: «Alla taala haq ǵápti aytqan: «Kim yaqshılıq qılsa — ózine qıladı, kim yamanlıq qılsa da — ózine qıladı!»

Hesh kimseniń kónlin wayran áyleme,
Seni kórgen-bilgen bolsın duwada.
Ǵárip-qáserlerdiń mútájin pitker,
Xızmetiń-qayırıń qaytar Alladan.

Hikayat

Ağalı-inili eki adam bar edi. Biri patshaniń xızmetindegi mólázimi edi, ekinshisi qara miyneti menen kún kóretuǵın edi.

Bir saparı bay aǵası jarlı inisinin: «Nege patshaniń xızmetine ótpeyseń, qara miynetten qutılar ediń?» — dep soradı.

Jarlı inisi ayttı:

«Al, sen nege patshaniń juwındıxorlıǵınan qutılıp, mańlay teriń menen kún kórmeyseń?! Danalar aytadı: «Belińe altın kámar baylap patshaniń aldında eki búgilip juwırıp júrgennen, qara nan jep ózińniń oshaǵıńnıń basında qarap otırǵan abzal-dur!»

Eki búgilgennen aldında shahtıń,
Som temirden túyme túygeniń yaqshı.

* * *

Tamaǵım toq bolsın, dep, kóylegim kók bolsın, dep,
Mıń san táshwish, ǵalmaǵalda ómir ótip ketedi.
Qullıǵında patshaniń shor peshanań jer sızǵannan,
Qara suwǵa nan basıp jep, qanaat etseń netedi?!

Hikayat

Iskender Zulqarnaynnan soraptı:

«Mashriq penen Maǵrıbtı qalay baǵındırdıń? Sennen burın ótken patshalardıń baylıǵı da, láshkeri de senikinen zıyat edi, ne ushın olarǵa bunday jeńis miyasar bolmadı?»

Iskender Zulqarnayn ayttı:

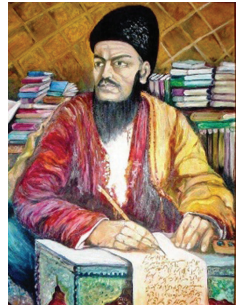
«Alla taala meniń húkimime bergen ellerde puqaraǵa azar bermedim hám jaqsıların atın jamanǵa shıǵarmadım».

Ulıǵardıń atın báláátleseń,
El ulıǵ dep qabıl almaydı seni.

MAQTÍMQULÍ

(1730— 1790)

Türkmen xalqının ulla shayırı Maqtımqulının ólmes shıǵarmaları pútkil adamzattın ruwxıy baylıǵı bolıp tabıladı. Ulla türkmen shayırının dóretiwshiliginiń tiykarǵı dáwiri XVIII ásirdeń ekinshi yarımın óz ishine aladı.

Bul dáwirde Rossiya, Iran, Awǵanstan, Buxara hám Xiywa mámleketleriniń ortasında jaylasqan regionda jasaǵan türkmen qáwimleriniń turmısı óz ara shabıwillarǵa hám feodallıq urıslarǵa tolı boldı. Soǵan qaramastan, türkmenler qońsıları menen paydalı ekonomikalıq hám mádeniy múnásibetler ornatiwǵa hám usı tiykarda ózleriniń turmısı hám mádeniyatın rawajlandırıwǵa umtılıp jasadı.

Maqtımqulı türkmenlerdeń góklen qáwiminiń góркеz ruwınan bolıp, bul dáwirde góklenler házirgi túslık-batis Türkmenstanda, Gúrgen hám Átrek dáryaları boylarında Iran shahlarınan gárezli bolıp jasar edi. Góркеzler Átrek alabında tiykarınan diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan.

Maqtımqulı Átrek dáryasınıń boyında házirgi Qaraqala rayonı aymaǵındaǵı Góркеz awılında tuwılǵan.

Shayırdıń ákesi Dáwletmámed (1700— 1760) óz dáwiriniń bilimli adamlarınıń biri bolǵan. Ol Azadiy taxallusı menen gázzeller, «Beyishnama» atlı didaktikalıq dástan hám «Waǵızı Azad» degen poetikalıq traktat jaratqan. Bolajaq shayırdáslep óz ákesiniń qolında hám awıladaǵı mektepte tálim aldı. Ákesiniń qasında júrip diyqanshılıq etti, qoy baqtı hám zergerlik kásibin úyrendi. Ákesiniń bay qoljazbalar kitapxanası, onnan arab hám parsı tillerin jetik úyreniwi Maqtımqulınıń talantınıń ashılıwına jol salıp berdi.

1753-jılı Maqtımqulı Buxara ámirliǵı soramındaǵı Nurata aymaǵında Qızılayaq awılında Idris-Baba medresesinde bir jil oqıydı. Bunnan soń 1754-jılı Buxaraǵa barıp Kókeldash medresesinde bir jil tálim aladı. Bul jerde ol Siriyadan kelgen Nurıy Qazım ibn Bahar degen türkmen menen tanısıp, ekewi

Mawaraunnahr, Awғанstan hám Arqa Indiya boylap sayaxat jasaydı. Sońınan ekewi 1756-jılı Xiywaǵa kelip, Shergazıxan medresesinde oqıwların dawam etedi. 1760-jılı Maqtımqulınıń ákesi qaytı boladı hám ol oqıwın toqtatıp eline qaytadı.

Awılına kelgen Maqtımqulı zergerlik kásibi menen shuǵıllanadı. Tez arada ol qosıqları menen elge tanılıp, sol dáwirdegi túrkmen xalqınıń abıraylı adamlarınıń biri dárejesine jetisedi. Maqtımqulınıń qábiri házirgi Iran aymaǵında, Arqa Xorasanda jaylasqan. Aqtoqay degen jerdegi Dáwletmámed Azadiy atı menen belgili maqbaradaǵı ata-balalı shayırlardıń mazarları barlıq túrkmenler ushın qásiyetli ziyarat ornı bolıp tabıladı.

Maqtımqulınıń ómiri hám dóretiwshiliginiń dáslepki izertlewshileriniń biri ataqlı tyurkolog alım Arminiy Vamberi túrkmenler Maqtımqulını shayırlıqtıń shıńına shıqqan danıshpan, dúnyadaǵı barlıq ilimlerde iyelegen mashayıx dep biledi, bul xalıq Maqtımqulınıń shıǵarmaların Qurannan sońǵı ekinshi ruwxıy baylıǵı dep sanaydı, dep jazǵan edi.

Maqtımqulı qosıqlarında kóbinese óz atın qollanadı, biraq ayırım shıǵarmalarında Fraǵıy, Qul Maqtım, Maqtımiy táxallusleri qollanılǵan. Maqtımqulı tek ǵana túrkmen tilindegi emes, ulıwma túrkiy tillerdegi poeziyanıń ullı reformatorı boldı. Maqtımqulıǵa deyingi túrkmen poeziyası eki baǵdarda rawajlandı. Olardıń birinshisi Orta Aziyanıń postmońǵol túrkiy jazba ádebiyatınıń ruwxında bolıp, muhabbat temasındaǵı ǵázzeller hám suwfiylyq-didaktikalıq, qaharmanlıq-turmıshlıq temalardaǵı másnewiyler boldı. Bul baǵdar arab-parsı poetikasına tán bolǵan aruz qosıq sistemasına tiykarlanıp rawajlandı. Maqtımqulınıń óz ákesi Dáwletmámed Azadiydiń dóretiwshiligi usı baǵdardıń úlgesi bolıp tabıladı. Ekinshi baǵdar ertedege túrkiy tillerdegi poeziyanıń tiykarǵı forması — qosıq túrinde rawajlandı. Áyyemgi túrk qosıǵınıń úlgeri Maxmud Qashǵariydiń «Diywanı luǵati-at-türk» (1072 — 1074) dep atalatuǵın sózliginde saqlanǵan. Bul áyyemgi qosıq forması tiykarınan jeti buwınlı ólshemge (metrge) iye. Bul qosıq bunnan soń Orta Aziyanıń suwfiylyq shayxları Xoja Axmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵaniy (Hákim-ata) hám basqa da shayırlar óz dóretiwshiliginde jetilistirdi. Burınǵı jeti buwınlıq ólshemge qosımsha segiz, toǵız, on bir hám on eki buwınlı ólshemler qollanıla basladı. Álbette, túrkiy tillerdiń tábiyatına jaqsı juwap beretuǵın qosıq forması hám

sillabikalıq ólshem xalıq poeziyasında saqlandı hám rawajlandı. Maqtımqulınıń dóretiwshiliginde usı sillabikalıq ólshemdegi tórt qatarlı bántlerden turatúgın qosıq forması tiykarǵı orındı iyeleydi. Usı poetikalıq tiykarda Maqtımqulı túrkmenlerdiń awızeki sóylew tilinde óziniń ólmes shıǵarmaların dóretti.

Maqtımqulı shıǵarmalarınıń tiykarǵı ideyası — bul insannıń durıs niyet etip, durıs sóylep, durıs is tutıp jasawına úlgi beriw bolıp tabıladı. Maqtımqulınıń túsiniǵindegi adamgershilikli insan obrazı — bul ulıwma insanıyılıq qádiriyatlardı tastıyıqlawshı ruwxıy baylıq bolıp tabıladı. Maqtımqulı óz oqıwshıların jaqsılıqtıń jolın tutıp, hújdanın taza saqlap, insaplı, ádalatlı bolıp jasawǵa shaqıradı.

Tapsırmalar

1. Maqtımqulınıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında aytıp beriń.
2. Shayır qosıqlarında insanıy ideyalardıń sáwleleniwin tallap kórsetiń.
3. Shayırdıń didaktikalıq qosıqlarınan 5 kupletten yadlaw.

Maqtımqulı

TÚRKMENNIŇ

Jáyhun menen Báhri-Hazar arası —
Shól üstinen eser jeli Túrkmenniń.
Gúl-gunshası — qarar kózim qarası,
Qaratawdan qular seli Túrkmenniń.

Haq sıylaǵan bardur onıń sayası,
Shólinde juwırar narı-mayası.
Ráńbárań gúl ashar jasıl jaylawı,
Rayxanǵa tolı shóli Túrkmenniń.

Jap-jasıl búrkenip shıǵar perisi,
Álemdi tutadı ánbar iyisi.
Bek, tóre, aqsaqal — jurttıń iyisi,
Qalıń qonǵan gózzal eli Túrkmenniń.

Ol márttiń uǵlıdur, mártdur atası,
Góruǵlı ǵardashı, bálentdur bası.
Tawda-dúzde quwsa sáyyadlar tiri,
Ala bilmes — jolbarıs ulı Túrkmenniń.

Kóniller, júrekler bir bolıp baslar,
Láshker tartsa erir topıraqlar-taslar.
Bir sıırada tayın qılınsa aslar —
Kóteriler baq-ıǵbalı Túrkmenniń.

Kewil talwas urar atqa mingende,
Tawlar lalǵa dóner qıya baqqanda,
Bal keltirer yoshıp dárya aqqanda,
Bántler qıyrar kelse seli Túrkmenniń.

Ǵapıl qalmas, sawash kúni jasımas,
Qarǵısqa-názerge giripdar bolmas,
Búlbilden ayrılıp, solıp-sarǵaymas,
Mudam ánbar shashar gúli Túrkmenniń.

Tiyreler — tuwısqan, ruwlar — birdur,
Iǵbalına jawǵan Haqtıń nurıdur.
Mártler atqa minse — sawash kúnidur,
Jaw ústine júrer jolı Túrkmenniń.

Zawqı tasıp shıǵar, baǵrı daǵlanbas,
Taslardı sındırar, jolı baylanbas.
Kózim-kónlim basqa jayǵa toqtamas,
Maqtımqulı — sóyler tili Túrkmenniń.

KÓZGE MIYMANDUR

Qara tastan qıldı ayırǵan kózlerim,
Jolın kórmes, nurı kózge miymandur.
Kelgen as dep kelmes, bozartpa júziń,
Nanǵa mıtáj emes, sózge miymandur.

Awırdur dáwirler, uzaqdur jollar,
Sorassa jigitler, sózlesse tiller.
Báhárde ashılǵan ráńbárań gúller —
Bir pasıl ashılar, jazǵa miymandur.

Ne ázim ónerler, ne sırlı isler,
Ne hawalı baǵlar, bálent aǵashlar.
Alpıs álwan, jetpis túrli jemisler –
Shaqađan ayrılar, gúzge miymandur.

Jigittiń bolmasa jaraǵı, atı,
Sonı belli biliń, joqdur ǵayratı.
Jas minedi – keter súyek quwatı,
Jigitliktiń zorı dizge miymandur.

Haqtı yadqa alıp, Haqtan qorqınlar,
Shaytan ara tússe – qoymas erkińe,
Quba jawan, quwanbaǵıl kórkińe,
Qartayarsañ, kórkiń júzge miymandur.

Maqtımqulı, úgit bardur sózińde,
Bir Allanıń qorqınıshı kózińde,
Qansha jasasań da jerdiń júzinde –
Adam ulı bes kún duzǵa miymandur.

DÁWRAN TABÍLMAS

Duwamdı alǵanlar kógerer güldey,
Gúlđiń máwsimindey dáwran tabılmas.
Qáhárimniń otı kúydirer kúldey,
Kúl ornınan qaytıp bostan tabılmas.

Kónil – músápirdur tániń jurtında,
Janım tolıp-tasar, júregim dártte,
Oyım – kámildedur, kózim márttedur,
Shárttime múnásip mártler tabılmas.

Haqtıń jamalına kónil baylaǵıl,
Mal-dúnya jolında mashǵul bolmaǵıl,
Bul dúnya úyine adam miymandur,
Bir kún úy ishinde miyman tabılmas.

Kónil awlayın dep baqsam hár taman,
Uris-qaǵıs ishre azar tabar jan,
Ayılmas násiyhat, oqılmas Quran,
Janǵa jaǵar ádep-árkan tabılmas.

Maqtumqulı, jan tágdirge tán berdi,
Hárkim ózin tıya bilse máp kórdı,
Hay, ne jaman peshe ańlamaw dárttı —
Jáhıllık dártine dárman tabılas.

MÚTÁJ ÁYLEME

Áy Qudayım, sennen tilegim kándur,
Sen meni námártke mútáj áyleme!
Gáziyneńnen meniń rısqım bergil,
Bendeńdi bendeńe mútáj áyleme!

Adastırma tuwrı jolım igrige,
Igrini teńleme hárgiz tuwrıǵa,
Kisi malı nesip etpes uǵrıǵa,
Hadaldı haramǵa mútáj áyleme!

Námártlerdiń kópirinen ótpepen,
Kárwan bolsam, sawap isten qashpaspan,
Nákásler qolınan sharap ishpepen,
Oń qolım sol qolǵa mútáj áyleme!

Sennen jaqsı niyet, tilegim kópdur,
Ashshı sózler dilden shıqqan bir oqdur,
Tuwısqań teń bolmas biri-birine,
Aǵanı inige mútáj áyleme!

Maqtımqulı, Haqtan tile bárini,
Tiler bolsań — tile óz iymanıńdı,
Abad áyle ekki kózim nurını,
Oń kózim shep kózge mútáj áyleme!

IZLEMESKE BOLAR MA?

Bir kekilik aldırsa kórpe balasın,
Sayray-sayray izlemeske bolar ma?
Bir búlbil joǵaltsa qızıl lalasın,
Hásiretinen sózlemeske bolar ma?

Gúrresi janınan ketse eshektiń,
Telmirip tórt taman, izler bópesin,

Aqmayadan jiraq ketse botası,
Bawırını erip, bozlamasqa bolar ma?

Shólde kiyik joytıp alsa ılağın,
Bala sestin tıńlap, salar qulağın,
Tóge-tóge kózde jastıń bulağın,
Mańıray-mańıray izlemeske bolar ma?

Mayıptıń qolınan alsań baldağın,
Jaman dártke túser, tappas ilajın,
Jırtqısh ańğa duwshar bolğan megejin,
Ol torayın izlemeske bolar ma?

Ayralıqqa adam uğlı náylesin?
Kim qalar kórmegen ájel hiylesin,
Maqtımqulı, haywan joytsa balasın,
Insan zarı kókti tutpas bolar ma?

AT JANÍNDÁ BELLIDUR

Eshek ózin tómen kórmes bedewden —
Ornın bilseń at janında bellidur .
Bedew deseń — hámme bedew bolmas teń,
Shın bedewler maydanında bellidur.

Balalıqta qayğısı joq beg ediń,
Jamańğa hesh jaqpas sóziń-úgitiń,
Aqıl bolsań haslın sorama jigittiń,
Ádep bilen ikramında bellidur.

Bul jáhánнен toymas kóziń, toyınbas,
Hár túlkiden jolbarıs bolmas, sher bolmas,
Jigit deseń — hámme jigit bir bolmas,
Xosh jigitler miyman kútse bellidur.

Dáwlet qonsa ğosh jigittiń basına,
Qorğan bolar eli kerek qasında,
Jigit ózin málim eter isinde,
Qılıshında, zibanında bellidur.

Maqtımqulı, ğáriplerdiń kóz jası,
Tawlardı jandırıp, eriter tastı,
Paqırǵa jábir etken zalımńıń isi,
Ruwxı-máhsher diywanında belidur.

BOLARSAÑ

Bálent tawlar, biyigińe buwsanba —
Zerende erigen zerdey bolarsañ!
Asaw dárya, aybatıńa quwanba,
Waqtıń jetse — qara jerdey bolarsañ!

Tawlardı teńseltken sher hám qaplannıń
Peshshesin quwmaǵa qalmaydı halı,
Jámi teńizler hám Nildiń jayını —
Qulaǵına urǵan pildey bolarsañ!

Ayttım qıyamettiń bir-bir bayanın,
Menmenge zawal bar aqır-ayaǵı,
Zalımlar qor bolar, baxtı tayadı,
Ĝárip, sen jılama, sherdey bolarsañ!

Bedew atlar minip arıw qushsań hám,
Baqıy maqamınan alısdur kóshiń,
Námártdur dúnyadan iymansız keshken —
Iyman menen barsañ narday bolarsañ!

Yaqshılar qasında júrgil sen óziń,
Dúr bolıp shashılsın hár aytqan sóziń,
Alımlarǵa uyı — ashılar kóziń,
Jáhillerge uyıp kórdey bolarsañ!

Luqmanday dártlerge dárman bolsań hám,
Sulaymanday dáwge párman qılsań hám,
Iskenderdey jerdiń júzin alsań hám,
Jerge jeksen bolıp, jerdey bolarsañ!

Maqtımqulı, ońı-solıńdı tanı,
Haq bergen nesiypiń shashpa biymáni,

Kámil eren kórseń — jolın tut anıq,
Erenler jolında eren bolarsań!

KEREKDUR

Bolsa bir márt jigit ashıq kónilli,
Yaqshılar sáwbetin tutpaq kerekdur.
Bolsań eger bir elattıń patshahı,
Áwel-bastan qut-bereket kerekdur.

Dúnya dep neshsheler kúyip-piserler,
Neshsheler ah urıp, kewip-iserler,
Shahlar qazna tolı altın-gúmis der,
Gózzal taxtqa lal-zábárjúd kerekdur.

Óziń páhim áylep, qara halıńa,
Keter bolsań — tuwrı barğıl jolıńnan,
Dushpanıń jeńilip tússe qolıńa —
Oğandağı múriwbetiń kerekdur.

Adam ulı, basıń bánddur kergide,
Buwlıgıp turarsań, shıqpas berige,
Miskinlik otına túsken jigitke,
Haqtan mádet hám himayat kerekdur.

Ne otlarğa tústi bul shiyrin janlar,
Aynaldı gárdishler, ótti dáwrınlar.
Pármanı ráwan xanlar, sultanlar,
El-ulısqa bir ádalat kerekdur.

Tapsam — bolsın basım qurban mártlerge,
Luqman shara tapsın kelgen dártlerge,
Maqtımqulı aytar: márdiw-mártlerge,
Yaratqannan iyman-himmet kerekdur.

DAĞLAR, HÁY!

Táğdir jazsa — ketsem uzaq jollarğa,
Nesiybim ketermen jolım baylar, háy!
Hayran-Májnún bolıp shıqsam shóllerge,
Barıp máskan tutsam sizdi, tawlar, háy!

Oyın menen ozıp bala wağımnan,
Kelip qaldım aqıl toqtar shağıma,
Kónlim lárzem aldı dúnya ğamınan,
Siynem úzre asqar-asqar dağlar, háy!

Qayda qaldı balalıqtıń qızıǵı,
Ómir arttı orta jastıń sızıǵın,
Uymaǵa batıppan — kónlim buzıldı,
Yadqa túser bastan keshken shağlar, háy!

Jáhillikten shar tárepke shapqanlar,
Bilmeslikten ózin iske shatqanlar,
Ĝárip bolıp, ğarrılıqqa jetkenler,
Dártin aytıp óz-ózinen jılar, háy!

Máni ańlań Maqtımqulı sózinen,
Pikir qılar, jaslar aǵar kózinen,
Hár nárseniń aqıbeti ózinen —
Ya Rab, jıǵılmas pa biyik dağlar, háy!

BEGLER

Márt penen námárttiń oyını teń kelmes,
Námártler sawashta zıyandur, begler!
Námárt ğosh jigittiń qádirin bilmes,
Námárttiń hár isi wayrandur, begler!

Kámil ğosh jigitler haqıńdı jemes,
Dúnya malın berseń námártler toymas,
Námárt másláhátke hárgiz uyımas,
Námárttiń hár isi ayandur, begler!

Bir atada altı atanıń qanı bar,
Bir nadannıń júz qıyallıq oyı bar,
Ĝosh jigitler qayda barsa úyi bar,
Námárttiń óz úyi zindandur, begler!

Námárt dáwlet kelse dos-yarın kórmes,
Qaza kelse — bawırın jerden kótermes,
Haqtan deyip, Haqqa iyman keltirmes,
Maqtımqulı, sonday zamandur, begler!

KETIWSHI BOLMA

Kel-há, kónlim, bir násiyhat qılayın,
Watandı tárk etip ketiwshi bolma!
Ózińnen himmeti tómen námárttiń,
Xızmetinde qullıq etiwshi bolma!

Xızmet qılsań — bolsın bir hasızada,
Ata-babasınan ulıg, begzada,
Kórseń bir gáripti ashıw-áptada,
Basınan sıypamay ótiwshi bolma!

Aqpayın qalmaslar aqqan dáryalar,
Bir tánde adam mıń azar-tolısar,
Bardıń — júzi jarıq, joqtıki — sınıq,
Sınıq dep qattı sóz aytıwshi bolma!

Jaqsılardan hárgiz shıqqas jamanlıq,
Haslı jaman bolsa — shıqqas jaqsılıq,
Haslına tartadı júyrik, shabanlıq,
Júyrikti shabanğa satıwshi bolma!

Adam ugli bolsın mumday mulayım,
Sen mulayım bolsań — qulıń bolayın,
Qulağıma aytqan pándiń alayın,
Kisige qattı sóz aytıwshi bolma!

Kókten hól tambasa — giya kógermes,
Mıń qaygıshıl kelip bir is pitirmes,
Er jigít kónline qaygı keltirmes,
Námárttiń uglınday qaygıshıl bolma!

Márt uglıdur, elge jayar dasturxan,
Tuwrı sóz ústinde berer shiyrin jan,
Kózi jumılğansha aytpaydı jalğan,
Jáhillikten yalğan aytıwshi bolma!

Eger jeńil bolsın deseń awırdı,
Júregi dağlınıń tárepin alğıl,

Kóziń kórse gárip, jetim-sağırdı,
Olardıń halına kúliwshi bolma!

Mıń meyliske kirip máy ishseń — máyli,
Kaabağa ot qoyıp ketseń hám — máyli,
Qurandı otqa ur, butqa bar — máyli,
Biraq elge azar beriwshi bolma!

Kitap ashıp kórgen mollalar derler:
«Jamgır suwı menen kógeredi jer,
Algıs hám pátiya, duwa menen er», —
Móhminge zulımlıq etiwshi bolma!

Bolar bala qatarına bas bolar,
Biydáwletler qırqında da jas bolar,
Biyráhim zalımnıń bağrı tas bolar,
Oğan sóziń zaya etiwshi bolma!

Márttiń ulı bara-bara zor bolar,
Qamshı tartsa — námártlerge sor bolar,
Mereke kórmegen jigit xor bolar,
Aljı-buljı sózdi aytıwshı bolma!

Móhminniń giynesi — keten rumalı,
Shayıp kúnge jaysa kewip qaladı,
Kónlińdi giyneden áylegil sawa,
Jamanday dıq tutıp júriwshi bolma!

Aytıppız birneshe pándiw-násiyhat,
Bilseń — násiyhatdur, bilmeseń — bos gáp,
Biymanı gáp bilme, bilgil násiyhat,
Yalğan sózdi hárgiz aytıwshı bolma!

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
I BÓLIM. ÁDEBIYAT TARIYXÍ	6
1.1. Ádebiyatımız saǵaları	8
Avesto	8
Maxmud Qashqariy	19
Sulayman Baqırǵanıy.....	28
Nasratdin Burhanaddin Rabǵuziy	48
1.2. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı	61
Berdaq Ğarǵabay ulı.....	62
Ótesh Alshınbay ulı.....	83
1.3. XIX ásirdeń aqırı hám XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı	93
Omar Súyirbek ulı.....	94
II BÓLIM. XX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ	101
Qasım Áwezov	111
Sapar Xojaniyazov	115
Ismayıl Qurbanbaev.....	120
Ibrayım Yusupov	128
Tólepbergen Qayıpbergenov	158
Sarıǵúl Bahadırova	181
III BÓLIM. ĞÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ	198
Poeziya	204
Proza.....	210
Dramaturgiya.....	224
IV BÓLIM. TUWÍSQAN XALÍQLAR ÁDEBIYATÍ	231
Shayx Saadiy	231
Maqtımqulı.....	243
	255

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaq- lıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

**Sabaqlıq ijarağa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen
tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaat-landırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaat- lanarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.